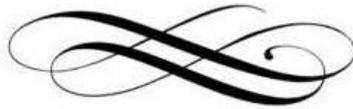

Інститут історії України
Національної академії
наук України

Кам'янець-Подільський
державний історичний
музей-заповідник

Круглий стіл

«ВІД АРИСТОКРАТІЇ ДО ЕЛІТИ: ДОМОДЕРНІ ТА МОДЕРНІ ІДЕНТИЧНОСТІ, ІЄРАРХІЇ ТА СЕРЕДОВИЩЕ ПРАВЛЯЧОЇ ВЕРСТВИ»

Програма та матеріали

*м. Кам'янець-Подільський,
Галерея мистецтв (вул. П'ятницька, 11)
17 червня 2021 р.*

Київ – Кам'янець-Подільський
2021

УДК 94(477):[303.684+316.343-058.12]001.4

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 5 від 1 червня 2021 р.)*

Круглий стіл “Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви”: Програма та матеріали. Кам’янець-Подільський, 17 червня 2021 р. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2021. 62 с.

ISBN 978-966-02-9616-9

У збірнику розглянуто низку проблем формування, становлення й еволюції політичної еліти (аристократії) України, Білорусі й Молдови у XII – на початку XX ст.; висвітлено складові “елітарної” свідомості аристократичної верстви зазначених теренів, зокрема, військово-службового населення Київщини XV–XVI ст. Розкрито питання походження і зберігання архівів князівських родин у другій половині XV – першій третині XVI ст. (на прикладі архіву литовської гілки роду Чорторійських). Висвітлено методологічні основи розуміння феномену аристократії М. Костомаровим (1817–1885) і В. Липинським (1882–1931). З’ясовано особливості гербових і трунних портретів в Україні середини – кінця XVIII ст.

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2021

© Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 2021

© Автори, 2021

ISBN 978-966-02-9616-9

ОРГКОМІТЕТ

Заремба О. О., директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Йолтуховський Р. В., вчений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Калуцький С. С., завідувач сектору «Старий замок» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Стецюк В. Б., провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

Смолій В. А., директор Інституту історії України Національної академії наук України

Блащук С. М., науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України

Ващук Д. П., старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України

Черкас Б. В., провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України

ПРОГРАМА

(м. Кам'янець-Подільський, 17 червня 2021 р.)

12.30–13.00 Реєстрація учасників

13.00 Відкриття

Засідання 1

Модератор: *Сергій Калуцький*

Леонтій Войтович (*Львів, Україна*)

Феномен галицької еліти і її стосунків з князями (XII–XIV ст.)

Валентин Константинов (*Кишинёв, Молдова*)

Возникновение и эволюция политической элиты Молдовы в 14–17 вв.: общие соображения

Борис Черкас (*Київ, Україна*)

"Елітарна" свідомість військово-службового населення Київського князівства (воєводства)

Дмитро Ващук (*Київ, Україна*)

Походження та зберігання архіву князів Чорторийських у другій половині XV ст. – першій третині XVI ст. (на прикладі литовської гілки роду)

Андрэй Мацук (*Вільня, Літва*)

Не ў першых шэрагах. Пацеі, Пацы, Салагубы ў палітычным жыцці ВКЛ у панаванне Аўгуста III

Кава-брейк

Засідання 2

Модератор: *Войтович Леонтій*

Віталій Степанков (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Проблема формування політичної протоеліти та її особливості в Україні (1622–1648 рр.)

Валерій Степанков (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Втрата елітних якостей козацької старшини у 1663–1665 рр. та її політичні наслідки

Олександр Починок (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Аспекти становлення подільського загальногубернського істеблїшменту в системі діяльності земських установ

Алла Ковальчук (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Український портрет як атрибут шляхетності та аристократичного стилю життя

Ольга Гончар (*Київ, Україна*)

Проблема формування української еліти у творчості Миколи Костомарова

Сергій Калуцький (*Кам'янець-Подільський, Україна*)

"Національна аристократія" як рушій історичного процесу: до питання основ філософії історії В'ячеслава Липинського

Дискусія

**ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗБЕРІГАННЯ АРХІВУ
КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV ст. – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.
(НА ПРИКЛАДІ ЛИТОВСЬКОЇ ГІЛКИ РОДУ) ¹**

*ДМИТРО ВАЩУК
(Київ)*

Однією із наймогутніших князівських родин у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій була родина Чорторийських. Походження роду пов'язане із ім'ям князя Костянтина, сином великого князя литовського Ольгерда та Марії Ярославівни Вітебської (за іншою версією – Костянтин був сином Коріата Кейстутовича). Його онуки – Олександр Васильович та Михайло Васильович, започаткували дві гілки роду (за версією Ю. Вольфа): Литовську (Логойську/Логозську) та Волинську відповідно. Далі їх нащадки займали високі посади у Великому князівстві Литовському, а потім Речі Посполитій. Предметом даного дослідження є історія походження та зберігання сімейного архіву князів Чорторийських протягом другої половини XV ст.

На нашу думку, формування родинного архіву Чорторийських починається із 40-х рр. XV ст. Вивчені документи дають підстави зробити припущення, що він може складатися із двох колекцій: спадщини нащадків Олександра Васильовича та спадщини нащадків Михайла Васильовича. Підставою для такого припущення є судова справа (8 червня 1498 р.) між двоюрідними братами Семеном Олександровичем та Федором Михайловичем про поділ половини отчини. Семен стверджував, що його батько про це говорив батьку Федора перед Казимиром Ягеллончиком, однак без доказів та свідків. Пани-Ради не підтвердили правдивість слів князя Семена,

---

¹ Матеріал підготовлено у межах наукового проекту "Spółczesna kulturalna księżąt Czartoryskich: dzieje archiwum rodzinnego w XV–XVI wieku", реалізованого за підтримки Німецького історичного інституту у Варшаві.

тому ніякого процесу не відбулося. І у наступних роках ми не знайшли інформації про продовження цієї справи. На перший погляд, нічого особливого у цьому повідомленні немає. Проте, насправді, воно є надзвичайно цінним. Поділ отчин міг відбутися при наявності великокнязівських, або королівських пожалувань, які підтверджували право володіння/власності. Тому таких документів однозначно не могло не бути як у Семена, так і у Федора. І зберігались вони, відповідно, у кожного окремо.

Першими документами стали королівські привілеї (надання) на володіння маєтками. Надалі маємо пізніші підтвердження на нерухомість та різноманітні королівські листи (на вчинення ув'язання в маєтки, із повідомленням про надання маєтностей іншим особам, із наказом прибути на службу, чи розглянути судову справу). Інформація із цих документів відкриває перспективу дослідження економічної політики земельних надань господарями: встановлювати межі та території отриманих володінь, визначати розміри повинностей, податків, виплат, характеризувати адміністративну, господарську та військову діяльність місцевих урядників.

Окремої уваги заслуговують приватні документи родинного архіву. Зокрема листи-надання слугам та акти купівлі-продажу. У них маємо дані стосовно визначення категорій осіб, які набували права володіння нерухомістю, вартості майна, розмірів повинностей, оплати податків тощо.

Не менш важливими документами сімейного архіву є різноманітні акти судочинства. Адже судова діяльність була однією із урядницьких обов'язків, якою займався, наприклад, князь Семен Олександрович будучи кам'янецьким намісником. Джерела фіксують чимало випадків, коли князь сам був утягнутий у різноманітні судові процеси, пов'язані із фінансовими, чи майновими справами. Тому окрему частку становлять позови, описи розгляду справ та вироки. Їх інформація є важливою для з'ясування історії земельних володінь родини.

Також маємо певну інформацію щодо місця зберігання перших документів родинного архіву, зокрема, князя Семена

Олександровича. У судовій справі із паном Богушем Петковичем князь стверджував, що привілеї його батька, Олександра Васильовича, отримані від Казимира Ягеллончика, зберігаються у помешканні Богуша. Проте він із дружиною присягнули на тому, що нічого про це не знають, тому виграли справу. Ми також не знайшли жодного факту, який би це підтвердив. Тому можемо припустити про втрату цього привілею самим Семеном. Відповідно він зберігався (як і решта сімейних документів), на нашу думку, у місці проживання князя.

Подальша доля його володінь, а відтак і правонаступних документів, це підтверджує. У шлюбі із Уляною Семен мав двох дочок і, ймовірно, декількох синів, яких у 1505 р., під час татарського нападу на Логозськ, могли забрати у ясир. Внаслідок нападу місто було пограбоване та спалене. Очевидно, що вогонь міг знищити документи, або якусь їх частину. Оскільки Семен у 1508 р. отримав підтвердний привілеї від Сигізмунда I Старого на володіння Логозськом.

Ще за життя князь напозичав грошей, а потім почав продавати майно, щоб розрахуватись із боргами. При продажу, як правило, оригінальний привілеї (сучасною мовою – документ на право власності) передавався купцю. Останній, згідно із тогочасною практикою, просив володаря держави надати свій підтвердний привілеї на куплене, чи подароване майно. При підтвердженні попередні документи забирались до великокнязівської канцелярії. Відповідно, Семен не міг не тримати у себе своїх документів, інакше у нього б виникли проблеми при будь яких операціях із ними. За життя князь не зумів виплатити усі свої борги, тому ця проблема спала на його дочок та зятів: Федора Гневошевича та Василя Тишкевича. Маємо інформацію про те, що після смерті князя (1524 р.) залишились лише маєтки Осташин, Логойськ, Лососино та Спорі. Зяті повідомляли короля у 1528 р, що Осташинем заволодів дворянин Богдан Львович і продав його князю Василю Івановичу Соломирецькому; Спорів записано у віно дружині Уляні; Лососино віддали їй на тримання до смерті як вдові; вони ж отримали тільки Логойськ, половину якого продала

на вічність дочка Семена Софія чоловіку її сестри Олександри – Василю Тишкевичу, щоб оплатити борги батька. Таким чином, фактичним правонаступником залишків володінь Семена Чорторийського, зокрема Логойська, стала родина Тишкевичів. Цілком вірогідно, що після усіх цих операцій із нерухомістю канув у небуття сімейний архів нащадків князя Олександра Васильовича Чорторийського. Правда, все таки існує певна ймовірність, що якась частина архіву Семена Чорторийського могла зберігатись у родині Тишкевичів.

Зрештою відзначимо, що вивчення історії сімейного архіву Чорторийських має велику перспективу продовження через волинську гілку, починаючи від Михайла Васильовича. Саме його нащадки досягнуть значної могутності як у Великому князівстві Литовському, так і Речі Посполитій.

ФЕНОМЕН ГАЛИЦЬКОЇ ЕЛІТИ І ЇЇ СТОСУНКІВ З КНЯЗЯМИ (XII–XIV ст.)

*ЛЕОНТІЙ ВОЙТОВИЧ
(Львів)*

Напевно, вже настав час не намагатися, слідом за деякими російськими колегами, шукати особливий розвиток східнослов'янських земель, відмінний від європейського ("умом Россию не понять..."). Військова справа, яка охоплює всі сторони існування і розвитку будь-якого суспільства, а також стосунки між його членами, однозначно свідчить на користь того, що Русь розвивалася однаково з сусідніми слов'янськими та скандинавськими краями, і дискусія, чи була Русь державою, яка розгорнулася наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., скидається на непорозуміння, викликане неоднозначністю тлумачення історичної термінології. Ця дискусія виступає в парі з дискусією про феодалізм.

У сучасній європейській науці термін *феодалізм* визначається як система стосунків на основі феодинів-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно,

франц. – *fief* (*ф'єр*), англ. – *fee* (*фі*), нім. – *lehn* (*лен*)] – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) за умовою виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій. Існували два види надань: прекарії [*precarium* – щось надане в тимчасове користування] чи бенефіції [*beneficium* – привілей] та власне феоди, тобто умовні надання на період виконання служби і умовні надання з правом успадкування. Причому спочатку *феодами* називали земельну ділянку, яку отримували як плату за виконувану повинність чи роботу особи будь-якого стану, включаючи ремісників чи нижчий клір.

Практично в усіх європейських постримських країнах, які розвивалися на базі "варварських" королівств, із утворенням постійних дружин королів та їх намісників починала складатися система роздачі *бенефіцій* і поступова заміна їх *феодами*. До цього змушувала відсутність налагодженої системи державних фінансів, дорожнеча озброєння (вже в часи Карла Великого на початку IX ст. вартість спорядження важкоозброєного вершника була адекватною вартості 45 корів (кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12) і необхідність постійних тренувань для воїнів (носіння важкої багатшарової броні та користування тогочасним озброєнням вимагало постійного вдосконалення навиків). Отримуючи доходи від своїх *бенефіцій*, тягле населення яких платило податок-данину взамін військової служби і забезпечення захисту, дружинники-бенефіціари несли службу власним коштом. Але вони старіли, отримували рани, які робили їх непридатними до дальшої

військової служби, тому вони прагнули забезпечити своє майбутнє і свої родини, що і привело до трансформації *бенефіцій у феоди* поряд з якими з'явилися *алоди* [*alleux* – землі чи володіння, вільні від будь-якої залежності, що передавалися у спадок]. Отримуючи бенефіції чи феоди, їх державці брали на себе також зобов'язання захисту населення цих територій, що змушувало їх займатися будівництвом та утриманням замків або інших укріплень. Це була епоха постійних воєн і *люди меча* визначали правила співжиття суспільства. Так само не було альтернативи на Русі, де через відсутність відповідної сировини окремі елементи озброєння, зокрема мечі, коштували значно дорожче (у середині XIII ст. спорядження кінного воїна обходилося сумі адекватній вартості бл. 100 корів). Вже під час походів Святослава Ігоревича у Болгарію (970–971 рр.) руське військо на рівних протистояло візантійському війську, що виключає організоване ополчення смердів, або щось подібне.

Ранньофеодальній державі передувала *дружинна держава* чи *військова держава* (military government), яка характеризується універсальним етапом розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує, головним чином, військова організація – дружина чи аналогічна їй військова структура. Цей етап характерний для всієї Центрально-Східної Європи, тобто германо-слов'янського масиву. У X–XI ст. дружина і державний апарат співпадали і тільки наприкінці XII – у XIII ст. дружину в цій ролі замінив княжий двір. Можна стверджувати про наявність уже в X ст. особливої публічної влади із системою органів та інституцій, які впродовж XI–XIII ст. постійно розвивалися і удосконалювалися від намісників-посадників і бояр до княжих міністеріалів двірцевої (конюших, мечників, чашників, стольників, скарбників, тіунів двірцевих, ключників, сокольничих, ловчих, стольників) та регіональної адміністрації (тіунів городових, волочських, сільських, огнищних, ратайних), служби міських укріплень та доріг (городничих і мостівничих), митної служби (осьмеників і вірників), суддів та поліції (ємців і ябедників)

і в наступний період до боярської думи (панів-ради), старост і воєвод, путних бояр, панцирних і замкових слуг, отаманів; "князів" (кенезів і крайників), земських та міських урядів.

Бенефіцій на Русі мав назву *кормління*, *феод* – *вотчина*. Трансформація *бенефіцій* у *феоди* розпочалася в середині XII ст. і спочатку охопила тільки Галицьку та Новгородську землі; в інших землях ці процеси почали відбуватися вже після монгольського завоювання. Це було зумовлено перш за все тим, що у цих землях з середини XII ст. бояри не переходили слідом за своїми князями з одної волості на іншу і їм легше було трансформувати *кормління* у *вотчини*. Галицькі бояри мали також приклад угорських баронів, які вже добивалися трансформації *феодів* в *аллоди*. Наявність у галицьких бояр спадкових феодів і зумовили їх прихильність до ідеології угорського баронства та опір політиці Романовичів, які втілювали модель візантійської централізації влади. Цей процес знайшов яскраве відбиття у тексті *Галицько-Волинського літопису*. У розповіді про підхід у 1211 р. угорського війська, запрошеного боярами для заміни Ігоревичів на юного Данила Романовича, редактор виклав суть ідеології галицького боярства устами його лідера Володислава Кормильчича: "братъе пошто смышлаетеса не сии ли избиша ѡтци ваши и братъю вашу а инѣи имѣние ваше разграбыша и дщери ваша даша за рабы ваша а чъствии вашими владѣша инии пришелци то за тѣхъ ли хочете дѣю свою положить". Волинський редактор, не орієнуючись добре у галицьких реаліях і не знаючи справжньої долі Володислава Кормильчича, який ризикнув зайняти князівський престол, з жахом написав "нашедѣ зло племени своемуу и дѣтемъ своимъ княжения дѣла, вси бо князи не призрахоу дѣтии его того ради". І цей літописний фрагмент дозволяє стверджувати, що на Волині, як і у більшості земель Русі, в домонгольський період зберігалися *бенефіції-кормління*, що ставило боярство у певну залежність від князя, який надавав ці *бенефіції*. Перехід до *феодів-отчин* на Волині почався вже в рамках відновленої Галицько-Волинської держави у середині XIII ст.,

основна боротьба за яку завершилася у 1238 р. перемогою Данила Романовича. І уже у 1241 р., повертаючись з Угорщини, Данило Романович зустрівся на Волині з іншим боярством, подібним до галицького: "...приде ко градуу Дорогычиноу и восхотѣ внити во гра́ и вѣстьно бѣ емоу а́ко не внидеши во гра́. шномоу рекшоу а́ко се былѣ гра́ нашъ и шѣ нашъ вы же не изволисте внити вонѣ. И ѿиде мысла си иже Бѣ послѣже ѿмъстье створи держателю града того".

Наявність у галицького боярства *вотчин-феодів* підтверджується існуванням у Галицькій землі боярських замків та укріплених садиб, часто з господарським комплексом та храмами ротондами (переважно на посадах або взагалі за містом). Джерела зберегли яскраві постаті боярських лідерів. Галицьке боярство не зупинилося перед таким нечуваним злочином як страта князів у 1211 р., а окремі з них як Володислав Кормильчич, Доброслав Судьч та Григорій Васильович, не тільки замахнулися на князівську монополію торгівлі сіллю чи князівське право інвеститури (роздачі ленів васалам), але й, скориставшись сприятливою ситуацією, самі спробували стати князями.

Сам процес трансформації *кормлїнь-бенефіціїв* у *отчини-феоди* завершився вже на початку другої половини XII ст., коли галицькі бояри почали диктувати свої умови князю Ярославу Осмомислу, що вилилося навіть у самовільних діях проти волі князя боярського лідера Костянтина Сірославича, спалення коханки князя Насті з Чаргова та ув'язнення самого князя. Вже згадуваний Григорій Васильович, на початках князівський міністеріал і виходець з волинського боярства, не тільки замахнулися на князівську монополію торгівлі сіллю чи князівське право інвеститури (роздачі ленів васалам), але й, скориставшись сприятливою ситуацією, сам спробував стати князем.

Зрозуміло, що проблема залишається дискусійною, але без існування системи *кормлїнь-бенефіціїв* неможливо пояснити, звідки взялося у Волинській і Галицькій землях військо, здатне на рівних вистояти у польовій битві проти європей-

ських лицарських військ, тобто з таким самим озброєнням і підготовкою. І ще менше шансів зрозуміти поведінку галицьких боярських угруповань і події кінця XII – першої половини XIII ст., коли прихід Романа Мстиславича з його візантійською програмою абсолютної князівської влади вилився у відверту війну галицького боярства з князями, яка ледь не завершилася галицько-угорською унією, укладеною на зразок угорсько-хорватської унії, куди галицьку еліту штовхало бажання закріпити свої здобутки такою ж *золотою буллою*, яка дозволила угорським баронам боротися за поділ влади з королем.

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

ОЛЬГА ГОНЧАР
(Київ)

Микола Костомаров (1817–1885) – один з провідних українських інтелектуалів, творчість якого припадає на період формування модерної української нації. Зі студентської лави і до останнього подиху він віддався вивченню історії українського народу, першим вибудував неперервну схему його розвитку, взявши за основу висвітлення внутрішнього світу, духовного багатства та споконвічних мрій. Зосередившись на народницькій тематиці, історик одразу звернувся до проблеми лідерства. Наслідком стали праці у жанрі історичного портрету, написані здебільшого у своєрідному науково-художньо-описовому стилі. На хвилі національного відродження вже перша монографія "Богдан Хмельницький" здобула як шалену популярність, так і шквал критики. Вона збурила весь романтизований читацький загаль імперії Романових, була добре знана у Австро-Угорщині та загалом у Європі, стала стрижнем всієї наукової творчості М. Костомарова, оскільки єдина пережила три перевидання за життя вченого. Надалі ним була вибудована галерея портретів українських князів

та гетьманів, і в цьому напрямі історично не було рівних. Він, фактично, створив такий собі український історико-біографічний гранд-наратив. Характерною рисою цього сегменту його спадщини є відображення правдивих, на його думку, рис лідера, який вів за собою народ і творив історію певної доби. "Винайдення українських лідерів" Костомаровим сприймалося як сепаратизм, хоча він змушений був у своїх творах проявляти подвійну лояльність через існуючі заборони та клеймо неблагонадійності. Згідно офіційної політики Петербурга в українців не було й не могло бути еліти, існували лише бунтарі і зрадники. Але історик наважився твердити інше, ба більше, він розвінчував міфи щодо російської еліти, показуючи негеройські вчинки усталених героїв. Тому його читали навіть ті, хто ніколи не цікавився історією.

Обстоюючи право України на окремішність, М. Костомаров намагався показати, що козацька еліта – це не "розбишаки з великої дороги", а лідери, які виростили з народу й керувалися духовною потребою повернення батьківщини та співвітчизникам свободи. Його візія була несподіваною і небезпечною для російського "єдінорержав'я".

Якою буде українська еліта в майбутньому і чи буде взагалі цікавило вченого не менше, ніж її історичні підоснови. У зрілого Костомарова це питання найчастіше поставало у публіцистичних виступах. Він дотримувався думки, що еліту не можна зростити тут і зараз. Це довготривалий процес, який починається з підвищення освіченості народу, з якого потім виросте аристократія/еліта, здатна творити майбутнє і вести за собою інших. Запорукою світлого завтра для Костомарова є зміна колективного світобачення, відхід від рабського самоусвідомлення, віра у самодостатність, в т.ч. й державницьку.

Величезна відповідальність за такий необхідний Україні "ментальний стрибок" лягав тоді на плечі інтелектуалів-українофілів, серед яких М. Костомаров був на передовій. У перехідну добу від романтизму до позитивізму, попри вірність ірраціональному історієписанню, вчений залишався

дороговказом для нових поколінь української еліти. Виокремивши проблему політичного лідерства в минулому, він тим самим показав не тільки причини його занепаду у XIX ст., а й накреслив можливі шляхи формування нових еліт, інтелектуальних, духовних та політичних, без яких українському народу не вирватися з імперських лещат.

М. Костомарова часто звинувачують у ліберальності, подвійній лояльності і навіть відступництві. Ми дотримуємося думки, що насправді він був більш однозначним у своєму сепаратизмі і любові до України. Тільки на основі джерел особового походження можна встановити, що душа вченого буда віддана ідеї неминучості української свободи, шлях до якої історик творив своїм словом.

"НАЦІОНАЛЬНА АРИСТОКРАТІЯ" ЯК РУШІЙ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ: ДО ПИТАННЯ ОСНОВ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

СЕРГІЙ КАЛУЦЬКИЙ
(*Кам'янець-Подільський*)

В'ячеслав Липинський (1882–1931) зробив вагомий внесок у "повернення" аристократичних верств руських теренів до наративу української історіографії 1910–1920 рр. Він одним із перших в українській історіографії обстоював думку про політичний і культурний провід вищих верств народів-націй; розкривав ключову роль шляхетства, як місцевого різновиду європейської аристократії, в історії України й обстоював моральний обов'язок суспільного служіння на її користь спольщеного правобережного панства¹. Його наукові

---

¹ Див. його брошуру "Шляхта на Україні. Її участь у житті українського народу в перспективі історії" (1909 р.) і статті "Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст." (1909 р.), "Генерал артилерії Великого Князівства Руського. З архіву Немиричів" (1909 р.) та "Аріяньський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинок до історії аріяньства на Україні" (1910 р.).

переконання йшли врозріз ідеалізації істориками-народниками селянства та нижчих прошарків козацтва, бо дослідник не розглядав їх як рушіїв історичного процесу. У монографіях "Станіслав Михайло Кричевський" (1912 р.)¹, що стала результатом кропіткої праці вченого у краківських архівах протягом 1910–1912 рр., та виданій на еміграції "Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті" (1921 р.) позитивно оцінював діяльність національно орієнтованих представників руської православної шляхти і старшин городових козаків, котрі підтримали повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького й стали творцями відновленої української державності у формі республіки "Військо Запорізьке".

В. Липинський після виходу у світ останньої зосередився над дослідженням питань філософії історії. Свої міркування викладав на сторінках часопису позапартійної організації "Український союз хліборобів-державників" "Хліборобська Україна", а 1926 р. опублікував напрацювання трактатом "Листи до братів-хліборобів" у формі сімдесяти трьох епістоляріїв до однодумців². Український учений-енциклопедист Д. Чижевський (1894–1977) з'ясував, що їх автор в основу історичного життя поставив три основні поняття: аристок-

---

¹ Інша її назва – "Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького"; вона оповідала про життя київського полковника, соратника гетьмана Б. Хмельницького, й увійшла до редактованої В. Липинським збірки праць і матеріалів "З історії України". У ній містяться також низка його розвідок, зокрема, "Дві миті із історії пореволюційної України" та підібрані документи, що висвітлювали важливі моменти української історії від 1569 р. до часів П. Орлика.

² В. Липинський розвивав також свої погляди на питання філософії історії у працях "Релігія і церква в історії України", "Покликання "варягів" чи організація хліборобів", стислому політичному памфлеті "Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р." та інших. Підготував до друку книгу із політичної соціології "Теорія влади". Але рукопис останньої було втрачено.

ратії¹, нації² і традиції. Стержневим у філософії історії В. Липинського був феномен аристократії. Факт його існування доводив самою природою суспільства і визначав як активну

---

¹ **Аристократія** (від грец. *ἀριστος* – кращий, *κράτος* – влада, сила, у буквальному розумінні влада найкращих). Даний термін у сучасній інтерпретації має низку значень: 1) одна із форм державного ладу, за якої правлять представники родової знаті; у цьому розумінні його вперше використали давньогрецькі мислителі Платон та Арістотель; 2) спадкова знать, вищий стан, соціальна група, що з'явилася ще в епоху античності, володіє винятковими правами й привілеями; 3) панівна верства сучасного суспільства (вживається переважно у негативному значенні щодо політичних еліт держав сьогодення, за винятком концепцій класичного консерватизму та неоконсерватизму). Феномен аристократії та її роль у суспільстві вивчали свого часу Т. Карлейль (1795–1881), Ф. Ніцше (1844–1900), М. Бердяєв (1874–1948), Р. Міхельс (1876–1936), О. Шпенглер (1880–1936), Х. Ортега-і-Гассет (1883–1955) та інші вчені. В українській історіографії і суспільно-політичній літературі дане поняття набуло ширшого використання у XIX – першій третині XX ст. Спершу застосовувалося у негативному значенні. Зокрема, у працях істориків-народників. Наприклад, М. Костомаров (1817–1885) словом "аристократизм" характеризував деструктивний, руйнівний процес, що призвів до розпаду Речі Посполитої. Із становленням державницького напрямку української історіографії погляди на роль аристократичної верстви у суспільстві змінилися. У працях його представників відповідний термін використовувався переважно у позитивному контексті.

² **Нація** (від лат. *natio* – рід, плем'я). Різні наукові школи і дослідники пропонують свої, відмінні від інших, підходи та розуміння даного феномену. Вважаємо найбільш виваженим визначення сформульоване відомим британським вченим, одним із провідних спеціалістів із проблем походження націй та націоналізму, Е. Смітом (1939–2016). Він стверджував, що – "це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів". Ядром її формування вважав "етнічну належність та етнічні зв'язки".

меншість, "яка організовує, дає провід і править" пасивною більшістю суспільства завдяки своєму внутрішньому пориву до володіння й організації. Даним терміном окреслював осіб, які є кращими представниками нації у конкретний історичний момент і в силу своїх внутрішніх переваг здійснюють керівництво нею і державою, розуміючи фактично у первісному, грецькому значенні ¹. Не зосереджуючи уваги на його трактуванні філософами античності, вважав, що свого значення він набув в часи становлення й існування станових монархій середньовічної Європи; останні опиралися на специфічну елітарну групу привілейованих осіб – рицарство. Це була родова земельна знать, яка в умовах феодалної організації європейських держав займалася виключно військовою справою й організацією державного життя. Розуміння В. Липинським сутності феномену аристократії відповідає методологічним засадам, що їх пізніше розробили представники ціннісного підходу до проблем політичних еліт і правлячих верств.

Науковець окреслив основні ознаки аристократичної верстви, якими вона має бути наділена, та визначив умови, за яких може очолити суспільство. Це, перш за все, "її здатність творити нові цінності, будувати, організувати життя". Ключовою для проводу й організації нею суспільного життя, як зазначав, є влада – здатність до примусу, що ґрунтується на "матеріальній силі" та авторитеті серед населення. Під "матеріальною силою" розумів безпосереднє, або опосередковане володіння "засобами війни і оборони своєї нації" (державним апаратом та армією) й "засобами хліборобської і промислової продукції" (землею, фабриками та іншими виробничими ресурсами). Водночас наголошував, що "для влади

---

¹ "Отже щоб уникнути непотрібної плутанини я вживаю слово аристократія для означення ф а к т и ч н о (розбивка В. Л.) правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково – чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком чи якісь "вибрані народом" демократи" – зазначав В. Липинський.

одної матеріальної сили замало", бо остання не може забезпечити її тривалого й стабільного утримання. На його думку, основою правління будь-якої аристократії є ідеальні передумови¹. Перш за все вона має "хотіти правити і організувати, тобто мати ірраціональну стихійну волю до влади, – бути стихійно "імперіалістичною". До того ж для проводу пасивних мас необхідно, щоб аристократична верства користувалася у них "моральним авторитетом". "Не досить хотіти влади і навіть володіти (посередно чи безпосередно) державним апаратом та землею і фабриками своєї нації – треба ще так зорганізувати своє хотіння, щоб ця влада і ця сила мали в очах цілої пасивної маси нації моральну підставу, моральне оправдання" – зазначав вчений².

---

¹ О. Ясь слушно зауважив, що В. Липинський поділяв історичну дійсність на фізично-матеріальну та ідеально-духовну площини.

² В. Липинський вважав, що для ефективного правління будь-якої аристократії важливе значення має спосіб її організації. Розрізняв три його типи: охлократію, класократію і демократію. Під **охлократією** розумів деспотичну владу чітко організованої аристократії над суспільством, яке ще/вже не є стратифікованим (фактично є юрбою) за допомогою примусу. На його думку, такий тип організації провідної верстви характерний кочовим народам. Найдосконалішою формою організації аристократії вчений вважав **класократію** – владу еліти над чітко диференційованим суспільством, поділеним на верстви-класи, кожна із яких має свої традиції, особливості психічної вдачі та світогляду, здійснює у суспільстві своє чітко визначене призначення. **Демократію** розглядав як етап занепаду класократії. Вважав, що для неї характерні розмивання меж між верствами-класами, перемішання етнічних груп; суспільство перетворюється на сукупність окремих особистостей, чужих одне одному. При демократії, стверджував мислитель, аристократія слабка і лише номінально зберігає свою владу.

На думку В. Липинського, усіма названими характеристиками й рисами було наділене свого часу українське городове козацтво. У монографії "Україна на переломі" він висвітлив складний процес формування політичної еліти Української держави XVII ст. із його старшин, представників руської православної шляхти і міщан, який завершився, як вважав вчений, в "останні роки панування Великого Богдана".

В. Липинський розглядав аристократію як феномен творчий і динамічний, який постійно розвивається та набирає нових форм (як і основа консерватизму традиція). Вона, на його думку, не є даністю; кожне суспільство має витворити поміж себе свою аристократію, яка мусить у боротьбі довести своє право на існування і провід. Розрізняв неродову та родову аристократію. Вважав, що остання часто уже не відігравала провідницьких функцій; наголошував на доцільності "називати її власним іменем: шляхта, козацтво, патриції, лицарство, самураї і т. д.". Поділ дослідником аристократичної верстви на родову й неродову нагадує погляди іспанського філософа-консерватора Х. Ортеги-і-Гасета (1883–1955), котрий також не пов'язував істинний аристократизм – сукупність відповідних ознак для здійснення домінуючої ролі у суспільстві – із успадкованим від попередніх поколінь соціальним і матеріальним капіталом ¹. В. Липинський дотримувався погляду, що кожні епоха і народ породжують свої аристократії, які можуть відрізнитися зовнішніми ознаками, але мусять мати "моральний авторитет" для решти суспільства. Саме їх вважав творцями націй, тому користувався поняттям "національна аристократія". Як синонім (без пояснень відмінностей) застосовував терміни "провідна верства", "правляча верства". Французьке слово "еліта" не вживав ². Пізніше британський вчений Е. Сміт (1939–2016) також підкреслював ключове значення елітарних спільнот у формуванні націй, в основі яких, на його думку, завжди є етнічне ядро. Автор "Листів до братів-хліборобів" натомість дотримувався своєї

---

¹ Значимо також, що проблема протистояння пасивної егоцентричної більшості активній творчій меншості, яку В. Липинський поставив у брошурі "Хам і Яфет" (1928 р.), наштовхує на аналогії й порівняння її із роботою Х. Ортеги-і-Гасета "Бунт мас" (1930 р.).

² Термін "еліта" вперше ввів до наукового обігу італійський соціолог В. Парето. З часом він став загальнозживаним. Одночасно використовував визначення "правлячий клас", "вищий прошарок суспільства" та традиційне "аристократія".

концепції "територіального патріотизму", близької за своєю сутністю сучасному поняттю "політична нація", і стверджував, що етнічні (кровні) зв'язки не є вирішальними у її становленні.

В. Липинський наголошував також на провідній ролі "національної аристократії" у державному будівництві. Зазначав, що "під поняттям держава ми розуміємо людей, які правлять, які вже завоювали, вже здобули собі політичну владу". Вона, на його погляд, є однією із найважливіших передумов і критерієм перетворення етнографічної маси в націю. "Без своєї власної суверенної державної організації не може бути нації. Власна держава – це синонім влади власної аристократії, і як не може бути нації без своєї власної національної аристократії, так не може бути національної аристократії, а значить і нації, без своєї власної держави" – підкреслював науковець. Аналогічних поглядів дотримувався вище згаданий Е. Сміт. Він вважав, що державність відіграє вагому роль у складному процесі націєтворення, а для епохи Середньовіччя й раннього Нового часу істотний вплив мала ще й релігія.

В. Липинський фактично повністю ототожнював історичний процес із діяльністю еліт. У даному контексті його погляди близькі до розуміння суспільства Г. Москою (1858–1941), В. Парето (1848–1923), Р. Міхельсом (1876–1936) – основоположниками елітології як науки. Висвітлюючи проблеми його рушійних сил і природи держави, опирався на ідеї польсько-австрійського соціолога і правознавця Л. Гумпловича (1838–1909), який пов'язував її походження із соціальним насильством. В. Липинський вважав, що в історії перемагають ті групи і політичні сили, які змушені долати більші труднощі. На його думку, поступ неможливий без напруження сил, енергії, волі, а творча діяльність активної меншості є основою виникнення нових традицій – явища динамічного, що накладає на людину обов'язок праці та боротьби. Пізніше цю ідею глибоко розвинув англійський історик та соціолог А. Дж. Тойнбі (1889–1975), який ввів у науку теорію цивілізаційного (для народів) та соціального (для соціальних

груп) викликів. Але волонтаризм, характерний для історичних поглядів В. Липинського, не є тотожним нігілістичній теорії Ф. Ніцше (1844–1900) про надлюдину. Автор "Листів до братів-хліборобів" вважав, що кожні ідейні прагнення і волюві зусилля, які не обмежені догмами християнського віровчення стануть для суспільства й самої людини катастрофічними. Вона мусить їх прийняти як даність, бо – це незаперечні істини, котрі людина не може ставити під сумнів через недосконалість своєї природи й обмеженість інтелекту. Натомість у Ф. Ніцше сильна особистість (надлюдина) сама визначає сутність Добра і Зла та їх критерії. Вона, відірвана від Вищого закону і будь-якої традиції, перетворює власне бачення Буття на незаперечну істину. За таких умов її нічим необмежений чин і воля штовхають як окрему людину, так і цілі народи у прірву хаосу, жорстокості, матеріалізму і, як наслідок, моральної спустошеності й деградації. На відміну від німецького філософа, В. Липинський, як глибоко віруюча особистість, дотримується думки про існування межі людської волі та можливостей, котрі, як він вважав, повинні підпорядковуватися волі Божій і відповідати божественному плану історичного процесу. З провіденційних позицій (релігійного містицизму) розглядав історію як "суд Божий". Для нього історичний розвиток – це боротьба конструктивного процесу будування, творчості (Сил Добра) із деструктивним занепадом, поділу (силами темряви). Тому перемога сил творчих над руйнівними забезпечує, на його думку, саме існування нації. Якщо за владу у суспільстві бореться велика кількість груп (верств, партій) із своїми інтересами і жодна з них не має достатньо сил, щоб перемогти інші, то народ занепадає і зникає. Але, якщо одній із них вдається подолати інші, то вона отримує можливість стати, за термінологією В. Липинського, "аристократією". Для цього їй слід піднятися над своїми вузькостановими інтересами і підпорядкувати їх суспільному благу. На думку мислителя, жоден стан, партія не зможуть поставити інтереси народу вище своїх, якщо не матимуть почуття єдності із територією на якій проживають –

територіального патріотизму. Науковець, формулюючи історичні схеми, не абсолютизував їх і не створював загальних понять; стверджував, що існують лише конкретні нації, аристократії, традиції, історичні події та обставини, які мають властивість протягом часу змінюватися та відтворюватися.

Слід визнати, що аналіз філософії історії В. Липинського засвідчує низку методологічних суперечностей. Він, можливо, під впливом ідей В. Парето про постійну зміну еліт, розумів історичний поступ як циклічний процес – низку етапів, що послідовно змінюють одне одного у визначеній закономірностями розвитку суспільства послідовності. Циклічне розуміння ним історії вчені виводять із соціологізму та організму, характерних для його текстів. Витоки такого розуміння розвитку людства сягають античної дохристиянської філософії. Водночас для вченого характерний християнський провіденційний погляд на історію як "суд Божий", який передбачає визначений напрям і сенс історії – Царство Боже. Християнське лінійне розуміння історії заперечує будь-яку її циклічність. Дослідник не обґрунтовував, а скоріше і не помічав, суперечливе поєднання постійної повторюваності подій і християнського розуміння початку і кінця (Царства Божого) історичного процесу. О. Ясь звернув також увагу, що у повоєнних роботах вченого складно узгоджується поєднання ідеалістичного, ірраціонального пояснення історичного процесу, інтуїтивного осягнення минулого із його соціологізмом.

Таким чином, аналіз трактату В. Липинського "Листи до братів-хліборобів", його історичних статей, монографій та інших праць дає підстави стверджувати, що методологічні погляди вченого на історичний процес сформувалися у руслі західноєвропейської "правої" суспільно-політичної й філософської думки. Їх "наріжним каменем" стало розуміння сутності феномену "національної аристократії" як суб'єкта поступу. Вважаємо, що потребує подальшого вивчення питання впливу творчості В. Липинського на розуміння природи суспільства науковцями-гуманітаріями в Україні та української діаспори.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОРТРЕТ ЯК АТРИБУТ ШЛЯХЕТНОСТІ ТА АРИСТОКРАТИЧНОГО СТИЛЮ ЖИТТЯ

АЛЛА КОВАЛЬЧУК
(Кам'янець-Подільський)

Наукове вивчення становлення та розвитку українського портретного живопису як прояву аристократизму та елітарності належить до актуальних проблем мистецтвознавства, культурології, геральдики та інших галузей. На сьогодні наявний вагомий доробок, присвячений зазначеній темі. Зокрема вона знайшла своє відображення у працях В. Смолія, Д. Крвавича, В. Овсійчука, С. Черепанова, В. Александровича та інших.

Коли саме почав розвиватись український портрет відповісти складно. Найстаріші із відомих належать до XI століття. Їх виконано на церковних фресках та книжних мініатюрах і своїм характером вони, закономірно, пов'язані із культом, а манерою написання тяжіють до візантійських розписів. Наприклад, це фрески у Софіївському соборі в Києві з фігурами родини Ярослава Мудрого, мініатюри в "Ізборнику" київського князя Святослава із родиною (1073 р.). Про портретну схожість цих напівсакральних фресок і мініатюр говорити можна хіба що умовно. Їх творці, сини своєї доби, стояли надто далеко від того, щоб розуміти портрет як передачу внутрішнього стану людини, виявлення її духовного "я". В цей час величезну увагу художники приділяють кольору, композиції, розташуванню постаті в просторі, декорації її одягом та деталями. Що ж до трактовки обличчя, то майстри передають лише загальні, характерні риси, рідко цікавлячись реальною портретною схожістю. То ж характер портретованих в цей час осіб проявляється не в їх інтимно-родинному житті, а радше в офіційно-церемоніальному, а сам портрет є ознакою набожності та високого їх статусу в суспільстві.

Із XVII ст. в Україні утверджується новий для країни стильовий напрям, що прийшов із Європи – бароко – із характерними для нього пафосом боротьби і перемоги, пластичною

експресією та багатством варіацій мальовничих композицій якнайкраще відповідав піднесенню національної самосвідомості українського народу. У цей час неабиякого розмаху набуває український портретний живопис, в рамках якого виокремлюються світський (родинний, придворний, кабінетного типу, "агітаційний", лицарський, мініатюра) портрет та культовий (донаторський (криторський), ікона-портрет, епітафія, портрет-теза та панегірик, вотивний та труменний).

В основі світського образу закладається ідея формування високої станової свідомості шляхти та приналежності до соціальної верхівки. Портрети представників заможних верств населення на фоні родинних гербів, колон, розкішних завіс, в чому і проявляється стилістична особливість світського портрету, стають важливою ознакою публічної ілюстрації статусу у Польсько-Литовській державі, до складу якої входили українські землі.

Створюючи портрети світського характеру, митці мали багато можливостей для розкриття психологічного стану та соціальної приналежності портретованого. На усіх теренах України створювалися галереї родинних портретів, що містили зображення родичів та відомих людей України (портретні збірки Репніних, Розумовських, Потоцьких, Вишневецьких, Полуботків, Бутовичів тощо).

Одним із прикладів світського є шляхетський (магнатський) репрезентативний портрет, що склався значною мірою на західно-українських землях. Основна мета такого образу – підкреслення суспільного престижу, виразна ступеня характеристика, що поєднується з гуманістичним уявленням про гідність людини. Такими є зображення короля Стефана Баторія, князів Костянтина Острозького, Яна Гербурта, Яна Замоїського, Анни Гойської.

Різновидом парадного, або обрядового шляхетського портрета, типового для образотворчого мистецтва Речі Посполитої XVI-XVIII ст., є "сарматський" портрет, який передбачає наявність у малярських творах ідеології сарматиз-

му¹. Лише в Речі Посполитій сарматизм став невід'ємною частиною національної свідомості шляхти, зробив вагомий внесок у культурний розвиток країни та повною мірою втілювався у способі життя та культурі. Він не залежав від етнічної ознаки, а швидше від приналежності до соціальної верстви: нащадками сарматів вважали себе виключно представники шляхти.

Окремі принципи сарматизму були співзвучні з такими рисами бароко як прагнення до театралізації різних сюжетів у мистецтві, акцентування декоративних ефектів, створення образів "людини-героя". Особливого значення при цьому набуває релігія; постать "християнського рицаря", створена апологетами сарматизму, в українському контексті перетворюється на оборонця православної віри.

Характерними рисами "сарматських" портретів є фізіономічний натуралізм, що межує з гротескним підкресленням індивідуальних рис обличчя моделі, виявлення характеру, вдачі замовника, стриманість у зображенні емоцій, у ранніх пам'ятках – площинна манера виконання, лінійність, статичність фігур, лаконізм деталей, використання локальних кольорових плям і значна увага до геральдичних мотивів. Герби, регалії влади та панегіричні тексти на портретах, урочиста поза, що підкреслює гідність та амбіцію (рука на ефесі шаблі, обладунки тощо) розповідають глядачеві про високе становище портретованого в суспільстві, його значення та матеріальний стан.

Гербові портрети сьогодні не є рідкісними, що однак не нівелює їх цінності як зображувальних джерел історичних

---

¹ **Сарматизм** – втілення ідеї походження шляхти Речі Посполитої від войовничого народу сарматів, який проживав на теренах Східної Європи. Сарматія (лат. Sarmatia) у III ст. до н. е. – IV ст. н. е. – історичний регіон у Східній Європі, в Північному Причорномор'ї, від Сарматських гір (Бескиди у Польщі), Вісли, до Сарматського моря (Балтійське), і до Гіперборейських гір (Урал). Згадується в працях античних авторів як батьківщина народу сарматів.

досліджень. Зокрема у фондах К-ПДІМ-З зберігаються гербові портрети XVIII–XIX ст. Серед них Міхала Францішека Потоцького (бл. 1697–1760 (?)) (Додаток А) та Самуїла Миславського (1731–1796) (Додаток Б).

Обидві роботи написані в традиційній манері світського ("сарматського") портрету: темне тло, площинність і лінеарність в передачі рис обличчя та одягу, традиційні кольори (червоний, блакитний і білий), герби у верхньому лівому кутку та панегіричний напис.

Міхал Францішек Потоцький (пол. Michał Franciszek Potocki, м. Кам'янець-Подільський) – польський шляхтич з роду Потоцьких, гербу Золота Пилява, ктитор ордену Домініканців на Поділлі, теребовлянський староста, дідич маєтностей, онук дідича Чорткова Павела Потоцького. Зображений молодий чоловік (поясне зображення) напівповернутий до глядача, у білій перуці, обладунках та багатому плащі глибокого червоного кольору, з'єднаним на плечі декоративною прикрасою. Про портретну схожість говорити складно, оскільки це чи не єдине зображення Міхала Францішека, відоме сьогодні. Обличчя вольове, хоч і досить випещене, погляд зосереджений і рішучий, вся постать говорить про усвідомлення власної ваги і значущості у суспільстві. Рук не видно, що може вказувати на не надто високу майстерність художника. Обладунки на портреті символізують героїзм, силу, військові перемоги портретованого. Пишний червоний плащ – багатство, високий соціальний статус, активність та енергію, динамізм і силу, захист слабких і рішучість, а також любов, пристрастність, гнів. В лівому верхньому кутку зображено герб "Золота Пилява", однак значно спрощено, а внизу – тезис Потоцького латиною: "Illuftriffimus Excellen...mus mgcus Dnus Dnus. Michael Franciscus Potocki Trebovliensis, Smorzanensis 8cc, 8lc. Ecclesia Conventus Studiorum Bibliotheca Aptheca, 8cc Largissi...us Fundator», що перекладається як «Міхал Францішек Потоцький Trebovliensis, Smorzanensis .... Церковна асамблея досліджень. Бібліотека .... Дуже ліберальний ... Заснов-

ник». Нажаль, частину тексту не вдається розпізнати та перекласти через живописні втрати (К-ПДІМ-3. КЖ.124.; Дод.1).

Самуїл Миславський – український релігійний діяч, церковний історик. Митрополит Київський і Галицький православною відомства сповідання Російської імперії, перший після анексії Гетьманщини. На темному фоні зображений чоловік зрілого віку в єпископській мантії та в клобуці, лівою рукою тримаючи владичний посох, а на грудях у нього архієрейська панагія (невеликий образ Богоматері, найчастіше округлої форми). Обличчя і борода з сивиною вказують на вік, зосереджений погляд – на високий церковний чин і значення в релігійному середовищі. В образі витримана та ж традиційна манера письма, притаманна портретам "сарматського" типу: кольорова гама, лінеарність та площинність у зображенні. В лівому верхньому кутку розташований герб єпископа Миславського: на білому щиті зображений біло-блакитний плат-омофор в обрамленні рослинних завитків, над ним лицарський шолом і єпископська митра, ліворуч хрест, праворуч посох – символи духовної влади. Довкола герба ініціали: Б М С С М М К Г А К Л. Поширеним явищем було використання гербів, на яких присутні геральдичні символи, що безпосередньо стосуються вищого духовенства, у поєднанні з атрибутами духовної влади. (На жаль, автор не змогла ідентифікувати герб і це питання потребує подальшого вивчення і уточнення). Під гербом напис: "Из Ростова на Киевскую паству прибыл. 783. Года. Ноября 29. И в 67 от рождения своего летах скончался. 796 года. Генваря 5. Второго по полуночи часа в 10 мнут" (К-ПДІМ-3. КЖ 143.; Дод. 2).

Із XVII ст. поруч із магнатськими розвиваються і культові портрети, які сьогодні допомагають розкривати соціальну та родову належність зображених осіб, визначити їх роль в тодішньому суспільстві та релігійному житті громади. У фондах К-ПДІМ-3 зберігаються трунні портрети подружжя Чайковських (Додаток В), що є яскравим зразком культового живопису XVIII ст.

Чайковські – сім'я вірменського походження, яка чимало прислужилася розвитку Кам'янця-Подільського. Впродовж кількох століть ця родина відігравала значну роль в житті міста. У XVIII ст. Чайковські були купцями, президентами міста, займалися юриспруденцією. Микола Чайковський – юрист вірменської общини, про що свідчить напис на тильній стороні його трунного портрету. Трунні портрети Миколи та Софії Чайковських – цінні експонати, оскільки це єдині зразки свого типу в колекції музею і вони є характерною ознакою часу. Датовані 1762 та 1768 рр, відповідно, мають шестикутну форму, написані на мідній пластині та закріплені на дерев'яній основі. Обклад виконаний із білого металу з чеканим рослинним візерунком, внизу якого викарбуваний рік смерті, вверху – великі літери латинського алфавіту A. D. (Anno Domini – латинський вираз, що позначає час нашої ери). Манера письма – культовий портрет: образ написаний на темному тлі, портретований напівповернутий до глядача. Оскільки акцент зроблено на обличчі, то, ймовірно, риси схожості були передані максимально. Портрет Миколи Чайковського виконаний за довго до смерті покійного: чоловік зображений хоч і зрілого віку, однак ще повний сил і здоров'я. На обличчі проглядає рум'янець, в очах блиск і жага до життя. Одягнутий чоловік у білу сорочку із золотими гудзиками, в багатий орнаментований верхній одяг (К-ПДІМ-З. КЖ.1260.; Дод. 3). Однак дружина Софія, ймовірно, довго перед смертю хворіла і її портрет художник писав в час хвороби, або й після смерті. Обличчя жінки змарніле, згаслий погляд колись виразних очей, під якими залягли глибокі тіні, а на впалих щоках художник зафіксував неприродній, швидше вже уявний, рум'янець. Кольори автор використав холодні, що ще більше посилюють відчуття трагічності та безвиході. Жінка зображена в блакитному чіпці, зав'язаному на підборідді, та білій сорочці, що виглядає з-під блакитного плаща з капюшоном (К-ПДІМ-З. КЖ.1292.; Дод.4).

Світські парадні та культові портрети з фондів К-ПДІМ-З яскраво змальовують і характеризують епоху, в яку вони

були створені, її соціальну та релігійну диференціацію, відображають історичні події на території Подільського краю.

Загалом український портрет пройшов шлях формування та розвитку впродовж сотень років, зберігши культурні зв'язки східнослов'янських народів й увібравши кращі традиції та надбання західноєвропейського мистецтва, став віддзеркаленням станової диференціації в суспільстві, ознакою шляхетності та аристократизму.

Додаток А

Міхал Францішек Потоцький (бл. 1697–1760 (?))

Додаток Б

Самуїл Миславський (1731–1796)

Додаток В

Подружжя Чайковських

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ МОЛДОВЫ В 14–17 ВВ.:
ОБЩИЕ СООБРАЖЕНИЯ**

ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ

(Кишинёв)

Возникновение политических элит в 14 веке в Молдове было сложным процессом, в котором важную роль имели несколько внутренних и внешних факторов. Появлению Молдовы на карте Европы предшествовали более ранние политические образования, которые мы условно называем догосударственными образованиями. В конкретном случае Молдовы уточним, что помимо естественной политической централизации для любого государства важную роль будут играть структуры государств, которые были унаследованы от Золотой Орды, которая, как известно некоторое время была здесь господствующим фактором. Фактически, Молдова в значительной степени заняла место татарских политических структур. С другой стороны, в Молдове со временем мы найдем таких же государственных деятелей, или вельмож, как и в соседних странах. Конечно, все эти политические структуры были вдохновлены Византией, и этот факт можно объяснить той эффективностью, которую средневековые политические институты имели в Византийской империи, а позже были заимствованы всеми государствами региона, имея, конечно, свою собственную региональную специфику.

Случай Молдовы, или Валахии не был исключением. Используя модели, которые доказали свою эффективность, две страны также заимствовали существующие политические институты власти у своих соседей, у Болгарии, или Сербии, вдохновленные той же Византией. Поэтому было естественно, что в дополнение к высшему институту в государстве – институту господаря, должны были существовать также вертикально созданные институты, которые должны были обеспечивать эффективность государства. Политические элиты Молдовы и Валахии выполняли функцию "народа"

в самом широком смысле этого слова. Они были хозяевами поместья, учитывая, что все земли в стране принадлежали господарю – *dominium eminens*. Политическая элита в молдавском княжестве была разнообразной. Некоторые их представители были частью тех местных политических элит, которые существовали до образования независимого государства Молдова. Они унаследовали свою собственность, а в некоторых случаях увеличили свои владения. Этот процесс можно заметить в средневековых молдавских документах по дипломатической формуле "где был дом...", или "где был князь...". Процесс политической централизации в румынской историографии называют историческим процессом от деревни к государству: деревни, расположенные в долинах рек, образовали долинные воеводства, несколько долинных воеводств образовали более крупное воеводство, а несколько более крупных воеводств в конечном итоге образовали государства, которые также назывались землями, или жудецами в Валахии, а иногда и в славянской форме "держава". Когда такое государство – Молдавская Земля – захватило всю территорию от гор до моря, всю страну с тех пор называли Землей Молдавской, или Молдавией. Эти местные элиты были одной из основных составляющих политической элиты Молдовы в первые века ее существования. Их часто вовлекали в новую политическую элиту, сформированную вокруг нового государства.

Страна Молдавия образовалась в результате нескольких событий, произошедших в середине 14 века. Важным элементом будущего европейского государства были поселенцы, пришедшие из Трансильвании в целом, и особенно из Марамуреша, как нам сообщает Анонимный летописец: "Оже прийдоша Драгоше воевода от Угорское Земли от Марамуреша и господствовал 2 лета". Также несомненно, что тот, кто заложил основы независимого молдавского государства, Богдан, изгнавший внуков Драгоша из Молдовы, также был выходцем из Марамуреша. Мы также знаем, что, когда он пришел в Молдавию, в его окружении было много особ трансильван-

ского происхождения, многие даже принадлежали к венгерской национальности. От них в следующие столетия произойдут важные боярские роды Молдавии: Тэуту, Миклауш, Хегедиш, Шандру, Гиангиа и т. д. Кроме того, несколько более мелких чиновников, связанных с перечисленными выше родами чиновников, будут работать в государственных канцеляриях в качестве логофетов, или простых секретарей. Конечно, их карьерный рост колебался от случая к случаю, от карьерного роста к спаду и падению. Соответствующие колебания были также связаны с различными политическими баталиями, которые часто случались в то время, а также с многочисленными претендентами на господарский престол. Победитель выигрывал все, проигравший мог все потерять. Но это не мешало представителям высшего класса бороться за власть. И в любом случае эта борьба велась внутри одного и того же политического класса, который к концу четырнадцатого века и началу пятнадцатого уже был очень сплоченным.

Молдавская политическая система была специфической. С ранних лет здесь было установлено неписаное правило, согласно которому любой обладатель господарской крови по мужской линии мог претендовать на правление. Молдавские политические элиты сыграли важную роль в создании этой системы. Вдобавок это открывало широкие перспективы для сиюминутных союзов, чтобы получить необходимые дивиденды.

Третий составной элемент молдавской политической элиты в начале ее политического существования был представлен иностранными элементами, которые начинают приходить в Молдову, особенно со второй половины XVI века. Это греческие элементы, которые пришли и поселились в Молдавии во время правления Петра Хромого (1574–1591), а затем во время правления Раду Михня (1616–1619 и 1623–1626). Именно в этот период в Молдову приезжают и поселяются представители семейств Кантакузино, Фортуна, Грама, Палеологул и др. Эти греки, окружавшие правителя, же-

нились за представительницах известных боярских родов страны и тем самым унаследовали важные состояния в Молдавии. После брачных союзов три составляющих элемента сформируют и индивидуализируют класс политических элит Молдавского государства, который сыграет важную роль в решающие моменты истории этой страны.

Здесь мы также должны упомянуть, что, поскольку Молдавия во время своей истории часто сталкивалась с серьезными проблемами, определяемыми в основном нестабильностью правления, что определялось чаще не внутренними факторами, а скорее внешними, политические элиты здесь, особенно великое боярство, будет элементом стабильности, который возьмет на себя роль управления и поддержания порядка в стране. Есть много примеров, когда подобная эта роль была решающим для судьбы страны. Мы приведем здесь пример хотя бы двух великих политических кризисов Молдавии в 1432–1457 и 1611–1634 годах. Или, в одном случае и в другом, великое дворянство было элементом сплоченности, который обеспечивал стране необходимую стабильность и возможность преодолеть чрезвычайно трудные моменты, которые страна переживала в то время.

НЕ Ё ПЕРШЫХ ШЭРАГАХ. ПАЦЕІ, ПАЦЫ, САЛАГУБЫ Ё ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ ВКЛ У ПАНАВАННЕ АЎГУСТА ІІІ

*АНДРЭЙ МАЦУК
(Вільня)*

Палітычнае жыцце ё ВКЛ у панаванне Аўгуста ІІІ вызначалася барацьбой магнацкіх групак за палітычнае вяршэнства. Гэтымі магнацкімі групамі былі групы Радзівілаў, Чартарыйскіх і Сапегаў. Гэта былі розныя магнацкія групы па сваёй структуры. Аснову Радзівілаў і Сапегаў складалі адпаведныя магнацкія роды. У той жа час асновай Чартарыйскіх (якіх яшчэ называлі Фамілія) быў род Чартарыйскіх і іх родзічаў Панятоўскіх і Юрыя Флемінга, а таксама

Масальскіх. У 1748 г. пасля жаніцьбы Міхала Антонія Сапегі на Аляксандры з Чартарыйскіх да Фаміліі далучыліся і Сапегі. Менавіта Радзівілам, Сапегам і Чартарыйскім у панаванне Аўгуста III і прысвечана большасць вядомай літаратуры ў гістарыяграфіі. У такой сітуацыі ў цені даследчыкаў застаюцца іншыя ўплывовыя роды Княства. Так адбываецца, бо вельмі часта яны знаходзіліся па-за межамі вядучых магнацкіх групавак і складана ацаніць іх уплывы ў палітычным жыцці ВКЛ. Мэтай нашага даследвання і з'яўляецца вывучэнне ролі такіх родаў (Пацеў, Пацаў і Салагубаў) у палітычным жыцці Княства ў панаванне Аўгуста III.

Пацеі і Пацы гэта былі вядомыя і ўплывовыя роды ў ранейшай гісторыі Княства. Салагубы пачалі ўзвышацца ў ВКЛ толькі з канца панавання Аўгуста II, а дакладней з 1730 г., калі Ян Салагуб стаў падскарбіям ВКЛ. Салагубы мелі моцныя ўплывы на Жмудзі і ў Віцебскім ваяводстве. Падскарбі ВКЛ Ян Салагуб імкнуўся адыгрываць самастойную ролю ўжо ў 1741–1743 гг., пад час канфлікту Радзівілаў з Сапегамі і падтрымаўшых апошніх Чартарыйскімі і мсціслаўскім ваяводай Міхалам Масальскім. З яго ўплывамі былі вымушаны лічыцца вядучыя роды Княства, але яна не мела вырашальнай ролі. Наступны раз Салагубы выступілі як самастойная сіла ў 1745–1746 гг., калі разам з Агінскімі і наваградскім ваяводай Мікалаем Фаўстынам Радзівілам супрацьстаялі "вялікай каліцыі" вядучых магнацкіх родаў Княства Сапегаў, нясвіжскіх Радзівілаў і Чартарыйскіх. Гэты канфлікт дазваляе вылучыць соймакі, дзе ўплывы тых жа Салагубаў не толькі не саступалі, але і пераўзыходзілі, ўплывы вядучых родаў Княства: жмудскі, віцебскі і аршанскі. У асноўных на гэтых соймаках абіраўся паслом на сойм і генерал артылерыі ВКЛ Антоній Салагуб. Увогуле ён быў абраны паслом на соймаках¹ Княства шэсць разоў: 1740 і 1750 гг. – аршанскім соймаку, 1744 г. – жмудскім

---

¹ Пасольскія соймакі ў панаванне Аўгуста III разглядаем пачынаючы ад соймакаў 1736 г. Сойм 1735 г. адносім яшчэ да часу бескараляўя.

сойміку, 1746 г. – віцебскім соймаку, 1748 г. – смаленскім соймаку, 1754 – вількамірскім соймаку.

Зусім па-іншаму выглядала сітуацыя з Пацеямі. У бескаралеўе 1733–1735 гг. адным з лідараў прыхільнікаў Станіслава Ляшчынскага ў Княстве быў стражнік ВКЛ Антоній Пацей, які, як рэгіментарый, кіраваў войскамі прыхільнікаў Ляшчынскага ў Княстве. Перамог Аўгуст III і магчыма гэта стала прычынай таго, што значэнне і ўплывы Антонія Пацея ў палітычным жыцці ВКЛ становяцца нязначнымі. Увогуле ў пачатку панавання Аўгуста III былі вельмі заўважны слабыя пазіцыі Пацеяў у Княстве. Вельмі паказальнай была сітуацыя з барацьбой за ковенскае гродскае староства, якое разгарнулася паміж Пацеямі і Шымонам Сіруцем. Пацеі валодалі значнымі ўплывамі ў Троцкім і Віцебскім паветах, дзе мелі значныя ўладанні. Больш таго, Аляксандр Пацей у 1740–1742 гг. быў троцкім кашталянам, а з 1742 г. – троцкім ваяводай, што пашырала яго ўплывы сярод мясцовай шляхты. Яго сын стражнік ВКЛ Людвік Пацей таксама галоўным чынам дзейнічаў на троцкім соймаку. Менавіта тут чатыры разы быў абраны паслом на сойм Рэчы Паспалітай (1744, 1750, 1752 і 1761 гг.). Іншы сын Аляксандра Пацея абозны ВКЛ Леанард актыўнічаў у Віцебскім павеце. Леанард Пацей абіраўся на віцебскім соймаку паслом на сойм Рэчы Паспалітай у 1750, 1752, 1756 і 1761 гг. Тут Пацеі мелі значныя ўладанні, а Аляксандр Пацей яшчэ ў 1739–1740 гг. быў віцебскім кашталянам. Таксама Пацеі мелі ўладанні ў Рэчыцкім павеце, дзе рагачоўскае староства трымаў спачатку Аляксандр Пацей, а потым яго сын Людвік. Моцнымі былі ўплывы Пацеяў у Мсціслаўскім ваяводстве, дзе яны былі ўладальнікамі найбольшых у ваяводстве земскіх уладанняў Кадзіна і акрамя таго былі ў радстве з уплывовым мясцовым родам Валовічаў¹. Гэта давала магчымасць Людвіку Пацею абірацца паслом на сойм Рэчы Паспалітай: у 1754 г. на рэчыцкім

---

¹ Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII–XVIII стст. Мінск, 2014, С. 224–225.

сойміку, а ў 1756 г. на мсціслаўскім соймаку. Увогуле Людвік Пацей быў рэкардсменам па колькасці выбараў пасламі на сойм Рэчы Паспалітай на соймаках у Княстве ў панаванне Аўгуста III – восем разоў.

У сітуацыі абвастрэння барацьбы ў Княстве прыдворнай магнацкай групойкі Радзівілаў з антыкаралеўскай апазіцыяй Чартарыйскіх узрасла пазіцыя Пацеяў. Спачатку яны былі часткай групойкі Радзівілаў. Згодна плану гэтай магнацкай групойкі Радзівілаў на пасольскія соймікі 1756 г. былі размеркаваны выбары на павятовых соймаках ВКЛ паміж рознымі яе ўдзельнікамі. Больш усяго прыпала на Радзівілаў – пятнаццаць соймакаў. На другім месцы былі Пацеі, якія адпавядалі за выбары на шэсць соймаках: стражнік ВКЛ Людвік – на ковенскім (разам з Міхалам Казімірам Радзівілам), жмудскім (разам з Антоніям Салагубам), мсціслаўскім і рэчыцкім соймаках; троцкі ваявода Аляксандр – на троцкім; абозны ВКЛ Леанард – на віцебскім¹. У канцы панавання Аўгуста III Пацеі, а асабліва Людвік Пацей, разглядаліся як адны з лідараў магчымай новай прыдворнай магнацкай групойкі. Гэта дало яму спадзяванні на ўрад падканцлера ВКЛ.

Складаней усяго ў выяўленні ўплываў роду Пацаў. Антоній Міхал Пац меў значныя ўплывы ў Ковенскім павеце. Менавіта на мясцовым ковенскім соймаку Аляксандр Міхал Пац абіраўся паслом на сойм Рэчы Паспалітай у 1748, 1754 і 1760 гг. Значнымі былі ўплывы Пацы і на Жмудзі, а адзін з іх Юзаф Пац у 1748 г. стаў жмудскім кашталянам. Дзякуючы яго падтрымцы сын Міхал у 1760 г. быў абраны на жмудскім соймаку паслом на сойм Рэчы Паспалітай. Больш усяго, пяць разоў Пацы ў панаванне Аўгуста III абіраліся пасламі на сойм Рэчы Паспалітай на эгзулянцкіх соймаках (смаленскім і старадубскім). На смаленскім соймаку – тры разы (1740 і 1750 гг. –

---

¹ Мацук А. Фінансава-арганізацыйнае забеспячэнне дзейнасці павятовых соймакаў 1756–1757 гг.: новыя крыніцы. *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук.* 2019. № 1. С. 56–68.

Антоній Міхал Пац, 1760 г. – падстолій ВКЛ Ігнат Пац), а на старадубскім соймаку – два разы (1746 г. – Антоній Міхал Пац, 1756 г. – жмудскі кашталянч Ігнат Пац).

Разам прадстаўнікі гэтых трох родаў абіраліся пасламі на соймаках Княства: Салагубы – шэсьць разоў, Пацеі – дванаццаць разоў, Пацы – дзесяць разоў. Для параўнання ў панаванне Аўгуста III прадстаўнікі вядучых магнацкіх родаў абіраліся пасламі ў ВКЛ на сойм Рэчы Паспалітай: Радзівілы – чатырнаццаць разоў, а Сапегі – дзевяць разоў. Як бачым Салагубы, Пацеі і Пацы паказалі добры вынік у параўнанні нават з вядучымі родамі Княства. Аднак існуе шмат прыкладаў, калі прадстаўнікі гэтых родаў з-за супрацьдзеяння вядучых магнацкіх груповак Княства не маглі стаць пасламі на сойм Рэчы Паспалітай.

Не Пацеі, не Пацы не змаглі атрымаць самыя значныя ўрады ў Княстве: гетманаў, канцлера, падканцлера, маршалакаў, падскарбія, віленскіх ваяводы і віленскага кашталяна. У канкурэнцыі за гэтыя ўрады яны саступалі прадстаўнікам родаў Радзівілаў, Чартарыйскіх, Сапегаў і Агінскіх. Людвік Пацей і Ігнат Пац няўдала стараліся атрымаць урад падканцлера ВКЛ пасля смерці ў 1760 г. Міхала Антонія Сапегі. Ігнат Пац няўдала ў 1762 г. стараўся аб урад польнага гетмана ВКЛ, які атрымаў полацкі ваявода Аляксандр Міхал Сапега. Яшчэ раней Юзаф Пац у 1743–1744 гг. няўдала стараўся аб урад надворнага маршалка ВКЛ (атрымаў Ігнат Агінскі).

Прадстаўнікі ўсіх трох родаў для ўмацавання сваіх пазіцый шукалі магчымасці парадніцца з вядучымі родамі Княства. Лепш усяго гэта атрымалася ў Салагубаў, якія парадніліся з Агінскімі і бердычоўскай галіной Радзівілаў. Пацеі з вядучых родаў парадніліся толькі з прадстаўнікамі бердычоўскай галіны Радзівілаў. Горш усяго была сітуацыя ў Пацаў, якім атрымалася парадніцца толькі з той жа бердычоўскай галіной рода Радзівілаў.

Такім чынам, магчыма зрабіць наступныя высновы. Узвышэнне Салагубаў было выклікана дзейнасцю Яна Салагуба, які займаў нават урад падскарбія ВКЛ. У той жа час

прадстаўнікам родаў Пацеяў і Пацаў не атрымалася заняць які-небудзь з найбольш значных урадаў Княства, хоць яны былі канкурэнтамі да ўрадаў польнага гетмана ВКЛ, падканцлера ВКЛ і надворнага маршалка ВКЛ. Вышэйшым урадам для Салагубаў быў урад падскарбія ВКЛ, Пацеяў – троцкага ваяводы, Пацаў – жмудскага кашталяна. Па колькасці пасольстваў на сойм гэтыя тры роды асабліва не саступалі вядучым родам ВКЛ. Былі пэўныя соймакі, дзе яны мелі значныя ўплывы, якія пераўзыходзілі ўплывы іншых родаў: жмудскі (Салагубы і Пацы), віцебскі (Салагубы і Пацеі), смаленскі (Пацы), старадубскі (Пацы), троцкі (Пацеі) і ковенскі (Пацы). На гэтых соймаках гэтыя роды маглі ўдала супрацьстаяць вядучым магнацкім родам Княства: Радзівілам, Чартарыйскім, Сапегам і Агінскім. Праўда, гэта было магчыма толькі, калі іх выбару не супрацьстаялі вядучыя магнацкія групы. З вядучых родаў Княства прадстаўнікам гэтых трох родаў атрымалася парадніцца толькі з Агінскімі і бердычоўскай галіной рода Радзівілаў. Гэта фактычна і зафіксавала іх знаходжанне ў другім шэрагай эліты Княства пасля нясвіжскіх Радзівілаў, Чартарыйскіх і Сапегаў.

АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ЗАГАЛЬНОГУБЕРНСЬКОГО ІСТЕБЛІШМЕНТУ В СИСТЕМІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ

*ОЛЕКСАНДР ПОЧИНОК
(Кам'янець-Подільський)*

Дослідження діяльності земських організацій на території Поділля дає змогу простежити суспільно-політичні настрої регіональної еліти краю як вибраних представників населення у губернське земство. Такий екскурс є актуальним з огляду на проблеми сучасного українського регіонального політикуму та формування регіональних еліт. Доречна спроба аналізу низки аспектів становлення внутрішньополітичних відносин в губернії на рівні земських зібрань та діяль-

ності у них представників регіональної еліти краю. Слід зазначити, що дане питання діяльності земств у Російській імперії та на Поділлі вивчали І. Верховцева, О. Огієнко, С. Різниченко, О. Юрченко, О. Завальнюк, В. Стецюк, В. Шандра та інші дослідники.

Формування земських установ у Російській імперії, як відомо, почалося внаслідок проведення земської реформи 1864 р. Згідно "Положення про губернські та повітові земські установи" в повітах і губерніях формувалися органи місцевого самоуправління; у них мали бути представлені усі суспільні стани. Відповідно запроваджувалась виборна система гласних за трьома куріями: землевласницькою, міською та курією сільських селянських громад. На земських зборах вирішувалися основні напрями господарської діяльності: затверджувався кошторис, система повинностей; розглядалися скарги на членів управ і т. п.

Внаслідок польського повстання 1863 р., в систему становлення земств за реформою 1864 р. були внесені зміни. Відповідно наказу Олександра II 1870 р. земства не впроваджувати у Південно-Західному краї, доки кількість російських маєтків там не зрівняється з польськими. Тому в доповіді імператору Миколі II в. о. начальника головного управління у справах місцевого господарства Н. В. фон Плеве 1909 р. застерігав, що введення в західних губерніях земських установ з домінуючою у них кількістю гласних дворян було б неможливим без порушення інтересів російського населення. Адже більшість дворянського землеволодіння в краї перебувало у власності осіб польського походження.

Проте з огляду на постанову про земські установи 1890 р. у західних губерніях вони все ж постали, але після 14 березня 1911 р. Основною відмінністю новостворених установ стало обрання гласних не за ценовою, а за етнічною ознакою. Через це більшість у земствах отримали дворяни-росіяни, а євреїв взагалі позбавили виборчого права. Тому після виборів гласних до Подільського губернського земства поляки в ньому становили 11 із 63.

В. Приходько, що працював у Подільській губернській земській управі, характеризував земства як організації, завданням яких була турбота про потреби та добробут населення. Управи наймали фахівців для кожної сфери: агрономів, лікарів, ветеринарів, вчителів, інженерів і т. п. Та головними були земські зібрання, що мали виборний характер, як зазначено вище, і складались переважно з 40–60 депутатів. Діяч окреслював земства як організації, що мали покращувати життя суспільства.

Оскільки земські губернські збори обговорювали питання доволі широкого спектру громадського життя, можемо простежити ставлення гласних представників повітів до соціальних, культурних та економічних проблем населення краю.

Одним з важливих аспектів подільського громадсько-політичного життя був розвиток українського національного руху. Представники подільської "Просвіти" працювали у земських установах і допомагали розвивати національну справу. Зокрема, привертає увагу постать Т. Павловського – тогочасного бухгалтера земської губернської управи. Він був, як зазначав В. Приходько, "головним українцем" у земстві та прихильником розвитку аматорського театру. Як завідувач земського господарства, надавав товариству економічну допомогу. На влаштування "Просвітою" публічних культурних заходів постачав столи та стільці, а також кур'єрів, які розташовували їх в потрібному місці.

Проте, навіть маючи певний вплив у земстві, відкрито декларувати національні українські нахили змоги не було. Маючи хороші робочі стосунки з М. Александровим, за освітою військовим у званні полковника, що займав посаду голови Подільської земської управи в 1911–1916 рр., Т. Павловський, бажаючи використати це, спробував присвятити його в українську справу. Однак голова управи, маючи суто великоросійський ухил, зазначив, що любить Т. Павловського як малороса, а як українця ненавидить. Але, як зазначав В. Приходько, М. Александров не вбачав у виявлені української національності шляхом культурних заходів загрози для імпер-

ської політики. Таке ставлення було в душі часу, адже зачатки українського самостійництва сприймалися на тлі українофільства, головним завданням якого було "культурне самостійництво". Проте в останньому десятиріччі XIX ст. в головних міських громадах підросійської України формувалася та функціонував певний відсоток українських інтелектуалів-самостійників за суспільно-політичними ідеями. Тому знаково, що і в новопосталому Подільському земстві були представники українського національного руху.

Характеризуючи гласних подільського земства як генерацію загально губерньського виборного політикуму, варто проаналізувати їх роботу на засіданнях земського зібрання. Цікавим аспектом вияву загально політичної культури цих представників регіональної еліти виступає дотримання регламенту зібрання, обізнаність з обговорюваних питань і т. п.

Заслугує уваги приклад неявки земського гласного з Ушицького повіту К. Львова на засідання третього губерньського земського зібрання 10 грудня 1913 р. Він як гласний був присутній лише на перших зборах 11–14 серпня 1911 р. Після чого на наступні не прибував та пояснювальних про свою відсутність не надсилав, як того вимагав регламент і як чинили його колеги: А. Щербачьов, О. Гижицький, Ф. Міхаловський, П. Балашов та інші. За процедурою гласному К. Львову висунули звинувачення у порушенні регламенту і голосуванням 33 "за", 7 "проти" постановили присудити грошове стягнення на суму 75 руб. Епізод слугує ілюстрацією ставлення до обов'язків, які брав на себе кандидат у гласні перед виборами, та виконання елементарної вимоги – присутності на засіданні. Загалом, такі загально губерньські зібрання формували зачатки культури внутрішньополітичних відносин.

Також, у дискусіях гласних стосовно формування кошторису на наступний рік, можна простежити зацікавленість представників регіональної еліти в покращенні добробуту населення краю. Так, за обговоренням запрошення агрономів-практикантів при Губерньській управі з асигнуванням

в розмірі 800 руб. від земства та 800 руб. від міністерства виник спір про доцільність такої справи. Попри доповідь Д. Гейдена, в якій він наголошував на потребі повітів у кваліфікованих агрономах, та докладне пояснення суті практики відомим агрономом І. Дамбергом серед гласних виникли зауваження. Зокрема, Ф. Міхаловський зазначив, що не варто витратити кошти на цю справу. Навівши приклад господарств Німеччини, заявив, що саме практиканти мусять платити за можливість вдосконалити кваліфікацію. В свою чергу голова губернської управи М. Александров відповів, що становище Російської імперії не таке як в більш культурних країнах, і зауважив, що земство, за наявного рівня добробуту населення, не має вимагати від агрономів плату за можливість навчання. Звернувши увагу на доповідь І. Дамберга про користь розвитку агрономічної діяльності в губернії, відзначив прогресивність такої ініціативи. Та, незважаючи на ґрунтовні докази, підтримки на загальному голосуванні питання не знайшло.

Земські губернські збори долучались до загальноімперської суспільно-політичної діяльності та вели діалог з міністерством. На другому позачерговому засіданні прийняли постанову про звернення до Російської експортної палати щодо надання Подільському губернському земству членства для участі в обговоренні торгових договорів з Німеччиною та Австрією. Відповідно призначили делегацію – В. Щербачьова, Ф. Михаловського, П. Балашова і Д. Чихачьова. Також надіслали прохання до міністерства про збільшення дотацій на будівництво шкіл, передбачене, за законом 22 червня 1909 р., до 3000 руб., а також на пільги для будівництва гуртожитків для учнів та квартир для вчителів. Після участі у виборах та діяльності Державних дум Російської імперії такі заходи губернського земства стали наступною віхою взаємовідносин між імперською владою та представниками Подільської губернії.

Отже, створення повноцінного земства в Подільській губернії слугувало формуванню загально губернського пред-

ставництва в державній установі, що контролювала соціально-економічне та громадське життя населення краю. В свою чергу, це стало одним із каталізаторів становлення та розвитку суспільно-політичного еліти краю.

ВТРАТА ЕЛІТНИХ ЯКОСТЕЙ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У 1663–1665 рр. ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)

Попри порівняно значну кількість робіт, автори яких у тій чи іншій мірі торкалися висвітлення комплексу питань, пов'язаних з подіями громадянської війни в Україні, Чорної ради 1663 р. й утворенням Лівобережної Гетьманщини, спільного походу польського війська Яна Казимира з правобережними козацькими полками у Лівобережжя та його провалом, потужного національно-визвольного і соціального повстання правобережного населення упродовж березня 1664 – червня 1665 рр. й укладенням І. Брюховецьким 1 листопада 1665 р. Московського договору, порушена проблема не стала предметом спеціального дослідження. Її окремих сторін торкалися лише В. Газін, В. Горобець, В. Смолій, В.В. Степанков, В.С. Степанков й Т. Таїрова-Яковлева.

Причин такої ситуації вбачаю дві. Перша – це **статусно-функціональний** підхід до розуміння сутності поняття "політична еліта", що трактує її прошарком осіб, у руках якого знаходиться влада в державі, себто "правлячим класом" суспільства, а відтак позбавляє апріорі можливості вивчати її становлення, розвиток і занепад. Друга – це домінування в історіографії концепту "Руїни" – своєрідного "філософського каменя" пояснення всіх теоретичних проблем історії Гетьманщини кінця 50-х – 70-х рр. XVII ст. У силу чого вважаю цю тему актуальною й для її вивчення застосував запропонований В.В. Степанковим **аксіомеритократичний (ціннісно-владодостойний)** підхід, використання якого дозволяє вва-

жати політичною елітою правлячу верхівку не тому, що вона формально (де-юре) виконує свої управлінські обов'язки, а лише на підставі виключно **ефективної (якісної) реалізації нею владних функцій**. Виклад матеріалу структурую таким чином: спочатку розгляну причини втрати елітою елітних якостей, потім зроблю спробу з'ясувати в чому саме вона проявлялася й нарешті проаналізую політичні наслідки цього процесу.

I. Причини втрати елітних якостей:

- наслідки довготривалої громадянської війни (березень 1658 – червень 1663 рр.), спровокованої соціально-політичними помилками уряду І. Виговського, колабораціонізмом Запорозької Січі й інкорпораційною політикою Московії;

- незавершеність процесу трансформації старшини у політичну еліту, крихкість консолідації, протиборство існуючих у її середовищі угруповань з різними політичними орієнтаціями;

- домінування особистих, кланових, регіональних інтересів над національно-державними; державна ідея, що передбачала витворення самостійної соборної України, не стала осердям політичної свідомості більшості старшини, альфою й омегою їхньої діяльності;

- явне погіршення якісного складу старшини на 1663 р. внаслідок загибелі з початку революції, або усунення від влади носіїв державної ідеї, готових пожертвувати життям в ім'я її реалізації. Водночас зростала питома вага тієї, у ментальності якої утверджувалися (насамперед на рівні генеральної і полкової старшини) такі риси вдачі як пристосуванство, національне самовідречення задля особистої вигоди, запродацтво, віроломність, боягузтво, духовна і вольова кволість тощо;

- пропольська орієнтація правобережної старшини й проросійська –лівобережної і запорозької та їхні міжусобиці врешті-решт розірвали ефемерну єдність молоді еліти й призвели до ліквідації унітарності держави, появи поліцент-

ризму й утвердження у шкалі політичних цінностей пріоритету регіональних інтересів над національними і державними;

- кровопролитна боротьба регіональних угруповань за об'єднання України під владою польського, чи російського монархів у 1663–1665 рр. не тільки поглиблювала взаємну ненависть, але й робила їх маріонетками геополітичних інтересів Речі Посполитої та Росії, позбавляючи можливості обстоювання національних інтересів;

- повсякчасна експансія Польщі й Московії, спрямована на ліквідацію не лише самостійності Української держави, але й зведення нанівець її інституцій.

II. Прояви деградації еліти:

- неспроможність у 1661–1662 рр. припинити громадянську війну й знайти політичне порозуміння в ім'я збереження цілісності держави;

- провал перемовин у першій половині 1663 р. П. Тетері й наказного лівобережного гетьмана Я. Сомка щодо визнання лівобережною старшиною зверхності гетьманської влади;

- згода лівобережної і запорозької старшини, за підтримки лівобережного духовенства, на реалізацію московського проекту витворення Лівобережної Гетьманщини з включенням до неї Запоріжжя. Ніжинська чорна рада (червень 1663 р.) обрала володарем булави ставленика Москви, очільника запорожців, збіднілого й люмпенізованого козацтва, І. Брюховецького – чужого ідеї утвердження державної самостійності України;

- страта новообраним гетьманом з ініціативи Москви найавторитетніших лівобережних старшин-державників Я. Сомка, В. Золотаренка, О. Силича, А. Щуровського та ін. (кінець вересня 1663 р.) та усунення від влади майже усіх генеральних старшин і полковників "обезкровила" політичну еліту. І замість представників елітного політичного середовища формується нове "з учорашньої голоти" (В. Брехуненко), яке у кращому випадку належало до протоеліти;

- відмова П. Тетері та його уряду (переважно шляхетського походження) від збереження соціально-економічних завоювань поспільства і нереєстрового козацтва, курс на поновлення дореволюційної моделі феодальних відносин та реставрацію польських владних структур спричинив масове потужне антигетьманське й антипольське повстання (березень 1664 – червень 1665 рр.). У своїй масі правобережна старшина (за підтримки реєстрового козацтва) вперше в історії революції замість того, щоб очолити боротьбу за незалежність від Польщі, спільно з польською армією й кримською ордою заповзялася придушувати його. Перетворивши Правобережну Гетьманщину в арену жорстокої братовбивчої боротьби в ім'я збереження її у складі Польщі, режиму П. Тетері, власних владних повноважень, шляхетського статусу (котрі були шляхтичами, чи отримали його внаслідок нобілітації), прав і свобод Війська Запорозького (реєстрового козацтва);

- зміст інструкції правобережної старшини від 30 листопада 1664 р. посольству на Варшавський сейм засвідчує, що гетьман і вона не тільки повністю відмовилися від реалізації державної ідеї, але й збереження існуючої у межах Брацлавського і Київського воєводств Правобережної Гетьманщини (передбаченої Чуднівським договором). Погоджувалася на утворення автономного квазідержавного утворення на теренах традиційного козацького регіону (у межах існуючих до 1648 р. 6-ти козацьких полків) зі столицею у Білій Церкві й скорочення козацького реєстру до 12 тис. осіб (у складі цих же полків). У цьому відношенні нагадує вимоги Війська Запорозького кінця травня 1648 р. Отже відбулася деградація еліти до рівня протоєліти;

- показово, що дещо пізніше (жовтень 1665 р.) посольство І. Брюховецького погодилося укласти Московський договір, який засвідчив такий же процес деградації елітних якостей лівобережної старшини. Про це промовляють передбачені ним передача монарху функцій державної влади у Гетьманщині, дозвіл воєводам збирати податки з поспіль-

ства до царської скарбниці, котре тепер потрапляло під їх управління, підпорядкування київської митрополії московському патріарху та ін. Де-факто відбулися ліквідація "політичної автономії лівобережної Гетьманщини й утвердження симбіозу елементів територіально-адміністративної автономії зі становою автономією Війська Запорозького" (В.В. Степанков) тощо.

III. Політичні наслідки процесу втрати старшиною елітних якостей:

- деградація елітарного прошарку українського суспільства до рівня протоеліти, занепад його провідної ролі у функціонуванні державних інституцій, зруйнування консолідації елітарних угруповань й жорстокі міжусобиці між ними за владу, відмова від реалізації програми розбудови соборної Української держави тощо;

- глибока політична криза витвореної у 1648–1652 рр. держави, її розпад у 1663 р. на дві Гетьманщини й квазі-державне утворення – Запоріжжя; боротьба їх урядів за її воз'єднання під своїм очільництвом у складі Польщі чи Московії; де-факто припинення її існування як суб'єкта міжнародних відносин на кінець 1665 р.;

- ігнорування старшиною соціально-економічних і політичних завоювань поспільства й нереєстрового козацтва призвело до громадянської війни 1658–1663 рр. та масового повстання у Правобережжі 1664–1665 рр.;

- наростання експансії з боку сусідніх держав й інтенсивне нарощування інкорпораційних зусиль з боку Речі Посполитої та Московії.

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОТООЕЛІТИ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ (1622–1648 рр.)

ВІТАЛІЙ СТЕПАНКОВ
(Кам'янець-Подільський)

Актуальність теми зумовлена як суперечливими інтерпретаціями сутності поняття "політична еліта", так і складними процесами її утворення. Внаслідок домінування статусно-функціонального підходу в науковій літературі створилося враження чи не одномоментності її появи у політичних структурах за умов наявності владного ресурсу. За такого погляду взагалі відпадає проблема дослідження елітогенезу (мовляв той, хто володіє владою, автоматично зараховується до "еліти"). Тому поза увагою науковців залишається комплекс питань, пов'язаних із висвітленням її зародження у вигляді протоеліти, етапів трансформації у повноцінну політичну еліту, можливих занепаду й втрати елітних якостей. До них належить і процес формування української політичної протоеліти з 1622 (після Хотинської кампанії 1621 р.) по 1648 р. включно – до Замостянського перемир'я.

До 1648 р., тобто до початку Національної революції, її становлення відбувалося в надрах старшини козацького стану. На 1622 р. вона вже досягла статусу козацької еліти, оскільки ефективно відстоювала соціально-економічні інтереси Війська Запорозького. З цього часу активно включається у боротьбу за національно-релігійні "права і свободи руського народу". Це означало перебрання нею на себе функції нового "політичного народу" українського суспільства. Вбачаючи його рівноправним з польським і литовським народами, старшина домагалася політичної реорганізації Речі Посполитої у державу трьох народів. Наприклад, у листі гетьмана І. Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воєводств (травень 1632 р.) чи не вперше в історії Війська Запорозького зазвучала вимога не обирати короля, "без дання нашого дозволу" та зробленої ним присяги заспокоїти "... в (своїх) державах релігію старожитну грецьку, підтвердити

права й вольності російської нації і наші рицарські...". Хоча сейм відхилив її претензії щодо урівняння козацького і шляхетського статусів й проігнорував "права і вольності" руського народу, все ж змушений був прийняти "Статті заспокоєння грецької релігії".

У 20-х – 30-х рр. спостерігалось зміцнення "органів козацької влади" на "волості". Король Зигмунт III у 1625 р. констатував: "... уже зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою... Вся Україна (у даному випадку йдеться про козацький регіон – авт.) у їхніх руках...". Важливе значення для формування зародків державних інституцій мало утворення в кінці 1625 – на початку 1626 рр. гетьманом М. Дорошенком 6-ти полків реєстрових козаків уже як військово-територіальних одиниць (у 30-х рр. виникають Миргородський (Яблунівський ?), Київський, Полтавський й Лубенський полки нереєстрових козаків). У південно-східному регіоні Брацлавщини, де "над Бугом і за Бугом мешкали козаки", теж утверджується їхнє самоврядування.

Важливою складовою трансформації козацької еліти в політичну протоеліту стало залучення нею до національно-визвольної боротьби поспільства, яке проживало за межами козацького регіону. Вперше із закликом до нього "... по всій Україні і по всій іншій Русі", щоб вступали "до Війська Запорозького й боронилися проти ляхів" звернувся весною 1630 р. Тарас Федорович. Увиразнюється її стремління виступати протектором поспільства. З цього приводу коронний гетьман С. Конєцпольський з обуренням обвинувачував гетьмана П. Бута (Павлюка) і його соратників (у листі від 5 листопада 1637 р.) в тому, що вони привласнили право короля, захищаючи підданих. Павлюк намагався також урівняти у правах покозачене поспільство і нереєстрових козаків з реєстровими козаками.

Важливу роль в еволюції старшини у протоеліту відіграла кристалізація погляду на козацький регіон як самодостатню територіально-політичну одиницю з особливим стату-

сом, який мав підлягати виключно владі монарха. Відповідно – намагалася підпорядкувати своїй юрисдикції його покозачене населення. Розширювалися й межі регіону. У 1630-х рр. вони охоплювали уже терени Брацлавського і Київського воєводств південніше умовної лінії: Ладижин–Умань–Біла Церква–Київ–Переяслав–Лубни–Миргород тощо, за якими закріплюється самоназва "Україна". Остання починала усвідомлюватися козаками "своєю Вітчизною". На переконання протоєліти, у ній "мала б панувати ...козацька влада, а Річ Посполита гарантувала б своє управління за умови не втручання у внутрішні справи Козаччини". Першою спробою реалізації таких настроїв стало призначення Павлюком полковника К. Скидана "опікуном" "всієї України".

Вагомим чинником перетворення старшини в протоєліту мала і її зовнішньополітична діяльність, що сприяла усвідомленню нею Війська Запорозького самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Водночас прибирає до рук обов'язок захисту українських земель від татарських набігів, забезпечуючи умови для колонізації й господарського розвитку Півдня України, де у першій половині XVII ст. з'явилося понад тисячу поселень.

Оцінюючи діяльність старшини на літо 1638 р., можемо констатувати, що вона швидко еволюціонувала в українську політичну протоєліту, проте не вся, а лише та частина, котра обстоювала національно-релігійні "права і вольності" руського народу, автономний статус козацької України й інтереси покозаченого поспільства. За межами протоєлітного статусу залишалися очільники козаків – "здобичників" й старшини, політичні погляди яких обмежувалися зацікавленістю збереження козацьких привілеїв і пільг. На жаль, цей процес був перерваний прийняттям сеймом у 1638 р. відомої "Ординації", що передбачала знищення козацького стану.

Він відновлюється тільки упродовж першого року Національної революції. Розгромивши підрозділи польської армії біля Жовтих Вод і Корсуня, старшина передала полоненому коронному гетьману М. Потоцькому вимоги, які той мав ві-

діслати до Варшави. Вони передбачали створення на теренах козацького регіону Правобережжя і всього Лівобережжя удільної, з визначеними кордонами, держави ("вільного руського (козацького) князівства") у складі Корони. Одначе гетьман відмовився це зробити під приводом, що Польща на це ніколи не погодиться. З іншого боку, старшина реєстрових козаків, приєднавшись до повстанців, отримавши підтримку Б. Хмельницького, відхилила програму витворення автономного державного організму. Уклавши перемир'я, направила до короля посольство (12–13 червня), добиватися скасування "Ординації", збільшення реєстру до 12 тис. осіб й захисту інтересів православної Церкви.

З цього часу серед старшин формується два угруповання: радикальне, яке наполягало на переможному завершенні національно-визвольної боротьби, що де-факто означало виборення незалежності та угодовське, яке не переймалося проблемою здобуття незалежності і продовжувало перебувати на платформі козацького автономізму 30-х рр. XVII ст. Навіть Пилявецька перемога (21–23 вересня) виявилася неспроможною переорієнтувати його домагатися "відмежування Русі від Корони". Суперечності між ними яскраво проявилися під час укладення у кінці листопада Замостянського перемир'я. У протистоянні верх взяли не без підтримки Б. Хмельницького прихильники примирення з Польщею. Воно передбачало відведення української армії на територію "України" – тобто козацького регіону. Щоправда, відступаючи, гетьман попрохав короля не просувати армію східніше умовної лінії Вінниця–Брацлав, а в середині грудня переніс її значно західніше – на р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський. Отже, в перший рік революції серед старшини відбувся розкол: радикально налаштовані з-поміж них не тільки досягли статусу політичної протоеліти, а й почали трансформуватися у політичну еліту. І, навпаки, її угодовськи налаштована частина, ще продовжувала знаходитися в процесі перетворення у протоеліту.

Аналіз процесу становлення протоєліти дозволяє визначити його такі особливості:

- відзначався довготривалістю і заломистістю (1622–1638 – розвиток, 1638–1647 – ліквідація, 1648 – стрімке відродження);

- соціальною основою її формування виявилися не шляхта і магнати, а козацтво;

- відбувався в умовах національно-релігійного гноблення українського етносу, що поєднувався з соціальним визиском поспільства і нереєстрового козацтва;

- її ознаками стали рішуча боротьба за урівняння православної Церкви з католицькою, руського (українського) народу з польським й литовським, утворення зародків державних інституцій у козацькому регіоні й домагання надання йому статусу адміністративно-територіальної автономії, соціальна "протекція" посполитих та спроби їх залучення до визвольної боротьби, захист українських земель від татарських нападів й створення сприятливих умов для їх колонізації;

- зорієнтованість зовнішньополітичної діяльності на її самостійність й обстоювання інтересів козацької корпорації;

- незавершеність процесу формування протоєліти упродовж 1648 р., розкол (існування радикального і угодовського угруповань) та відсутність у її більшості ідеї незалежності обернулися політичним фіаско здобутих перемог у національному державотворенні.

"ЕЛІТАРНА" СВІДОМІСТЬ ВІЙСЬКОВО-СЛУЖБОВОГО НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (ВОЄВОДСТВА)

БОРИС ЧЕРКАС

(Київ)

Військово-службове населення Київської землі було досить різноманітним. Причина такої ситуації полягала в специфічному геополітичному становищі регіону. Звісно осно-

вою цього населення, його центровим хребтом і, фактично, головним військовим елементом була шляхетська верства. Наукові дослідження чітко фіксують в цій верстві такі прошарки як князі, пани та зем'яни. Проте ця верства була відносно не чисельна, особливо в порівнянні з тими ж Волиню і Чернігово-Сіверщиною. Відповідно нестачу шляхти Київські князі компенсували збільшенням чисельності інших військових елементів, головним з яких були саме слуги. Я вже в своїх роботах торкався теми походження козацтва, де чітко довів, що саме слуги, які після скасування князівства отримали уточнення і фіксування своїх прав і обов'язків через такі визначення як панцерні, путні, посольські, ординські і люди есачні, в подальшому переродилися в козацтво. Проте по сьогодні залишається дискусійним питання, чому, отримавши від слуг поштовх до розвитку як військова сила, козацтво ще й успадкувало саме "князівську" ідею свого походження, яка в подальшому лише гіперболізувалася.

З давніх часів Український південь виступав прикордонням для Європи по відношенню до Великого Степу, що уходив на тисячі кілометрів на схід. Українські історики дали назву цьому приграничному пасу – Великий Кордон. Князі сотнями років міцно тримали це прикордоння. І саме цей український "фронтір", як буферна зона, отримав визначення "Україна-Вкраїна" – місце де відбувається героїка, з XVI ст. славнозвісна "ординка". І тут головне, що саме центральна влада виступала в джерелах ініціатором і виконавцем осадження населення на цих землях, саме князі були тією рушійною силою, яка заселяла "україну". Літописи містять яскраві описи цих лицарських діянь: "Підпер гори Угорські своїми залізними полками, зачинив ворота Дунаєві...", "...а мої ті Куряни свідомі кмети, под трубами повиті, под шеломи взлеліяні, кінець копія вскормлені, путі їм відомі, яруги їм знаєми, луки в них напружені, тулі отворені, саблі ізострені, самі скачють як сірії волки в поле...", "Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий жу був, як та рись, губив (їх), як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий

був, як той тур...", "Князь київський Семен чесно боронив отчину свою, град Київ, від сильніших за себе ординських царів і від татар".

Відповідно вже перший актовий матеріал, який до сьогодні зберігся, щодо характеру населення чітко означає його залежність-зв'язок як з великими князями київськими, так і литовськими. Відомі пожалування князя Семена Олельковича слугам київським на Острі – стратегічному регіоні, адже тут в силу характеру місцевості існувало лише кілька зручних проїздів через річку. Чи ще детальніше цей зв'язок видно з опису сіл по річці Рось початку 1470-х рр.: "На Росі. Село Терпсеєв. А в тому селі з отаманом п'ять слуг, а служба їх лише на війну ходити. А подимщину деї давали за *великого князя Вітовта* на третій рік...", "Село Цветков. А в тому селі отаман і дві людини, один слуга, а другий коланний. А за *великого князя Вітовта* подимщину давали на третій рік", "Село Водотиїн. А в тому селі дев'ять слуг кінми служать, на війну ходили, сіно косили, став сипали. Але те князь Семен на них новину ввів. А один слуга дев'ятий службу служить з давнини за *великого князя Вітовта*. Два караїмона меду... А болкуновщину давали на приїзд князя *великого Вітовта*".

Отже, ця князівська основа появи слуг, їх обов'язків і характеру служби вже з самого початку закладала в їх свідомість елемент елітарності по відношенні до іншого нешляхетського населення. В XVI ст. вже козацька спільнота отримала в очільники князів Вишневецьких, Ружинських, а потім взагалі наповнилась певною кількістю шляхти, причому з усіх куточків України. Відповідно поєднання двох складових, а саме "князівської" основи свідомості і вище зазначених процесів, вже з часів існування Київського воєводства й створили ту "шляхетську" свідомість, яку прийняло козацтво.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Ващук Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Войтович Леонтій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна)

Гончар Ольга – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

Калуцький Сергій – кандидат історичних наук, завідувач сектору "Старий замок" Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)

Ковальчук Алла – магістр образотворчого мистецтва, завідувач художнього відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам'янець-Подільський, Україна)

Константинов Валентин – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії Академії наук Молдови (Кишинів, Молдова)

Мацук Андрей – кандидат історичних наук, науковий співробітник Європейського гуманітарного університету (Вільнюс, Литва)

Починок Олександр – аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанков Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)

Степанков Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного уні-

верситету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський,
Україна)

Черкас Борис – доктор історичних наук, провідний науковий
співробітник Інституту історії України Національної
академії наук України (Київ, Україна)

ЗМІСТ

Програма	4
Ващук Дмитро (<i>Київ, Україна</i>) Походження та зберігання архіву князів Чорторийських у другій половині XV ст. – першій третині XVI ст. (на прикладі литовської гілки роду)	6
Войтович Леонтій (<i>Львів, Україна</i>) Феномен галицької еліти і її стосунків з князями (XII–XIV ст.) .	9
Гончар Ольга (<i>Київ, Україна</i>) Проблема формування української еліти у творчості Миколи Костомарова	14
Калуцький Сергій (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) "Національна аристократія" як рушій історичного процесу: до питання основ філософії історії В'ячеслава Липинського	16
Ковальчук Алла (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Український портрет як атрибут шляхетності та аристократичного стилю життя	25
Константинов Валентин (<i>Кишинёв, Молдова</i>) Возникновение и эволюция политической элиты Молдовы в 14–17 вв.: общие соображения	33
Мацук Андрэй (<i>Вільня, Литва</i>) Не ў першых шэрагах. Пацеі, Пацы, Салагубы ў палітычным жыцці ВКЛ у панаванне Аўгуста III	36
Починок Олександр (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Аспекти становлення подільського загальногубернського істеблiшменту в системі діяльності земських установ	41
Степанков Валерій (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Втрата елітних якостей козацької старшини у 1663–1665 рр. та її політичні наслідки	46
Степанков Віталій (<i>Кам'янець-Подільський, Україна</i>) Проблема формування політичної протоеліти та її особливості в Україні (1622–1648 рр.)	51

Черкас Борис (*Київ, Україна*)

"Елітарна" свідомість військово-службового
населення Київського князівства (воєводства) 55

Інформація про авторів 58

Наукове видання

КРУГЛИЙ СТІЛ

“Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви”

Програма та матеріали

м. Кам'янець-Подільський, 17 червня 2021 р.

Відповідальний редактор

Дмитро Ващук

Оригінал-макет

Світлана Блащук

Підписано до друку 01.06.2021 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 4,8. Обл.-вид. арк. 4,2.

Наклад 300 прим. Зам. 34. 2021 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України

01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.